

of migrations, promote the national discourse with its favourite trope: the «uninterrupted continuity of the local population, its relationships with various migrating peoples that only temporarily penetrated the Carpathian-Danubian-Pontic area» [Teodor, 1996, p. 5]. Romania's history begins in some «specialized» works [Ursulescu, 1992] with the appearance of the *Australopithecus* at Bugiulești.

In 2001 a great number of experts participated actively in the implementation of an older project of the Romanian Academy, namely the publication of a new Treaty on the history of the Romanians. These experts were presented as «the best specialists of the eras approached» in the study [Berindei, 2001, p. XVIII]. Contrary to the highly professional image of those involved, as the Romanian Academy wants us to believe, a recent critical study concerning the archaeology of the nation's origin in the treaty on the history of the Romanians reveals the sordid underlining of this project: political order, nationalist discourse, and, last but not least, intellectual theft (plagiarism) [Babeș, 2002].

After 1989, the most important feature of Romanian archaeology is the entrenching of the positivist discourse, whose keywords are «fundamental research», «research stage», «scientific», «objective», «empirical». Despite some critical attempts and the emergence of new styles of interpretation [Bolomey, 1973; Niculescu, 1997; 2000; Anghelinu, 2001—2002, 2003], this is still the dominant discourse.

The spectacular entry in the foreground of this type of discourse is reflected by the Plan of measures of the Committee of the Institute of Archaeology in Bucharest of the National Salvation Front, published in SCIVA 41.1, 1990, pages 3—6. In the preamble of this document, the authors deplore the deficiencies of the old regime caused by «ideological interference and pressures», the promotion of «a primitive and anti-scientific nationalism», and by isolation. «In these conditions, which worsened from year to year, most of our specialists managed to maintain their professional dignity, which should be underlined now, at this beginning of a new era». «The staff of the Institute of Archaeology in Bucharest, the country's leading professional institution» affirms «enthusiastically, its total adherence to the principles of the program of the Council of the National Salvation Front». The plan, in addition to measures that targeted the reorganization of the institution, proposed measures that on the one hand perpetuated the centralization typical to the totalitarian period, and, on the other hand, established the monopoly of this type of discourse in the «scientific» interpretation of the past. The Institute of Archaeology wants to be subordinated to a «central forum» (Romanian Academy), but also to subordinate tertiary education and the Archaeological Commission, an institution

which «will be in charge of drafting the national plan of research, excavation control, tracking its capitalisation, and granting scientific degrees» (paragraph 14). In short, the plan proposed the reform of the archaeological field of Romania only through administrative measures which do not affect the centralized academic system, but which ensure the dominance of the «scientific» speech over other speeches.

As a consequence, archaeologists who before 1989 predominantly emitted along the lines of another types of discourses, now took refuge in this category, in other words they now become exclusively «professional», forgetting their ideological activity. These professionals were among the main suppliers of useful symbolic goods to the communist regime and we can call them ideologist archaeologists. After 1989, in front of the decentralization policy (whether formal or assumed by the political power), necessary for the integration into the European Union, some of them still feel a strong sense of nostalgia over the age during which they controlled the central institutions to which they were affiliated (e.g., the Academy of Social and Political Sciences). This is one of the excuses most often invoked when asked about their Communist past: «I had no choice. Such were the times». Such statements, however, imply that any change must be done administratively, through an act of will of those who govern. To think that things can change merely under the conditions of freedom «is to justify inaction, passivity, cowardice and compromise» [Barbu, 1999, p. 95].

Others have reacted in a different manner to the changes following 1989, becoming what we might call archaeologists-cultural managers. The main feature of the cultural managers is that they look to the past from a so-called capitalist perspective, based on the idea of efficiency and profit. Archaeological practice is given importance only to the extent that it is financially profitable, but the generated profits are not used to reform the archaeological field, but for the survival of the organization and operation scheme of the old institutions.

In another category we include the archaeologists whose reaction to the present context is the refuge into «their own profession». This attitude is nothing but the refuge in what Barbu calls «state of moral exile», without realizing that the invoked resistance «through culture» or resistance within «one's own mind» is equivalent, ultimately, to a near-pathological form of ethical autism [Barbu, 1999, p. 55; Dragoman, Oanță-Marghitu, 2003].

In recent years there has been an intense activity in the field of pluridisciplinary research, and in the correlation of the conclusions of these studies with those of traditional archaeology. New syntheses integrate the results of related disciplines into a complex archaeological approach; it is the case of the carpological, palynological, and archaeozoological investigations.

It is also the era of international projects, in which there are recruited foreign researchers, prehistoric sites are investigated by methods and models already tested abroad, scholarships are granted in the West to young Romanian archaeologists, more and more acquisitions of the New Archaeology are introduced; the echoes of Marxism and positivism, however, are still being heard.

Anghelinu Mircea. De ce nu există teorie în arheologia preistorică din România? / Mircea Anghelinu // Sargeția 30. — 2001—2002. — p. 39—49.

Anghelinu Mircea. Evoluția gândirii teoretice on arheologia din România / Mircea Anghelinu // Concepte și modele aplicate on Preistorie / Ed. Cetatea de Scaun. — Târgoviște, 2003.

Anghelinu Mircea. Failed revolution: marxism and the romanian prehistoric archaeology between 1945 and 1989 / Mircea Anghelinu // Archaeologica Bulgarica. — Sofia, 2007. — XI. — 1. — p. 1—36.

Babeș Mircea. SCIVA — cinci decenii on slujba arheologiei române / Babeș Mircea // SCIVA. — 1999. — 50. — 1—2. — p. 5—9.

Babeș Mircea. Arheologia și societatea. O privire retrospectivă, în «22», XIII, 2002, nr. 654, p. 10—11.

Barbu D. Republica absentă. Politică și societate în România postcomunistă / D. Barbu. — București, 1999.

Berindei D. Prefață / D. Berindei // Petrescu-Dîmbovița M., Vulpe A. Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate. — vol. 1. — București, 2001. — p. XVII—XX.

Bolomey A. Noi moduri de abordare a cercetării preistoriei / Bolomey A. // SCIV. — 1973. — 24. — 4. — p. 621—631.

Crișan I.H. Origini / Crișan I.H. — București, 1977.

Dragoman Al. Ontre monopol și diversitate: arheologie, conservare și restaurare on România / Al. Dragoman, Sorin Oanță-Marghitu. — 2003. Точка доступа: [http://www.archaeology.ro/rad\\_so\\_com.htm](http://www.archaeology.ro/rad_so_com.htm)

Dumitrescu Vladimir. Oamenii și cioburi. Contribuții la istoria contemporană a arheologiei românești / Vladimir Dumitrescu. — Călărași, 1993. — XI.

Georgescu Valentin. Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1944—1977, Valentin Georgescu Ed. Humanitas, — București, 1991.

László Attila. Introducere on arheologie / László Attila. — Iași, 2006.

Niculescu A. Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici și arheologi. Pericolele argumentației mixte / A. Niculescu // In honorem emeritae Ligiae Bârză. Timpul istoriei I, Memorie și patrimoniu. — București, 1997. — p. 63—69.

Niculescu A. The material dimension of ethnicity / A. Niculescu // New Europe College Yearbook (1997-1998). — București, 2000, p. 203—262.

Niculescu A. Nationalism and the representation of society in Romanian archaeology / A. Niculescu // Nation and national ideology. Past, present and prospects. — Bucharest, 2002. — p. 209—234.

Preda C. De la Muzeul Național de Antichități la Institutul de Arheologie / C. Preda // SCIVA. — 1984. — 35. — 3. — p. 222—233.

Teodor D.Gh. Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV—XI d.Hr. / D.Gh. Teodor. — Iași, 1996.

Ursulescu Nicolae. Dacia on cadrul lumii antice / Nicolae Ursulescu. — Iași, 1992.

Ursulescu Nicolae. Debutul culturii Cucuteni on arheologia europeană / Nicolae Ursulescu, Mădălin-Cornel Văleanu // Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatică. — Iași, 2006. — p. 21—64.

С.-К. Е н я

#### РУМЫНСКАЯ ДОИСТОРИЧЕСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ МЕЖДУ ТРАДИЦИЯМИ И ИННОВАЦИЯМИ

Целью статьи было представить краткую историю эволюции румынской доисторической археологии, с момента своего становления в 19 веке и по сей день. Были вычленены несколько различных этапов этой эволюции зависящие как от общего уровня развития археологии так и от харизмы и деятельности отдельных личностей. Очевидно, что научные основы дисциплины были заложены после Второй мировой войны Василием Парваном, основателем археологии Румынии, последователи которого доминируют в научном дискурсе по сей день. Румынская доисторическая археология, как и другие области исторического исследования, отражалась в политическом дискурсе, и, к сожалению, находилась под его влиянием в течение определенного периода времени.

Л. Ю. Китова

## ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕНИКОВ Ф.К. ВОЛКОВА В СИБИРИ: 1920-е гг.

---

В статье рассматривается деятельность учеников Ф.К. Волкова — Б.Э. Петри, С.И. Руденко, С.А. Теплохова, А.К. Иванова, приехавших в Сибирь в годы гражданской войны, участвующих в организации системы подготовки палеоэтнологов и создавших первые периодизации культур в сибирской археологии.

**К л ю ч е в ы е с л о в а:** история археологии, Б.Э. Петри, С.И. Руденко, С.А. Теплохов, А.К. Иванов, Томский университет, Иркутский университет, палеоэтнология.

С деятельностью учеников Ф.К. Волкова — Б.Э. Петри, С.И. Руденко, С.А. Теплохова, А.К. Иванова, связано создание сибирских археологических центров на рубеже 1910—1920-х гг. [Китова, 2007, с. 7—70].

В Сибири к началу XX в. был накоплен достаточный потенциал для институализации археологии как науки. Здесь работало несколько отделов РГО и более десятка музеев, был собран обширный круг археологических источников и сделаны существенные теоретические разработки. В том числе открыты первые палеолитические стоянки: Иркутский госпиталь [Черский, 1872], Афонтова гора [Савенков, 1892], Томская стоянка [Кащенко, 1896], и доказана древность существования человека в регионе, обследован первый неолитический могильник в России в устье р. Китой [Витковский, 1881]. Созданы первые классификации орудий эпохи камня [Савенков, 1896]. Исследованы сотни погребений эпохи бронзы и железа в Южной Сибири и предпринята их классификация по конструкциям наземных сооружений [Клеменц, 1886, с. 11—14; Кузнецов-Красноярский, 1907, с. 1—9; Радлов, 1989, с. 410—417].

© Л.Ю. КИТОВА, 2012

А.В. Адрианов разработал научный подход к фиксации наскальных рисунков и новые методы копирования петроглифов. Одной из черт сибирской археологии конца XIX — начала XX вв. стали систематизация музейных коллекций и публикация каталогов музеев [Клеменц, 1886; Флоринский, 1888]. Была создана первая культурно-хронологическая периодизация, охватывавшая основные тенденции развития культур Южной Сибири от эпохи бронзы до «енисейских кыргызов» [Радлов, 1989, с. 10—480].

Вместе с тем, необходимо отметить, что в рассматриваемый период наблюдалась бессистемность в изучении археологических памятников. К началу XX ст. в сибирской археологии так и не был завершен процесс классификации комплексов артефактов, не созданы типологические ряды вещей в относительно-хронологической последовательности, соответственно не было выделено археологических культур. Многие важные проблемы просто не рассматривались, например, вопрос о генезисе палеолита и неолита, о критериях выделения неолита, не были определены абсолютные даты. Уровень теоретических разработок в сибирской археологии отражал период становления первобытной археологии в России в целом. Однако в отличие от европейской России в Сибири не было сформировано системы подготовки специалистов-археологов, и важный фактор передачи знаний от учителя к ученику отсутствовал. Все эти вопросы начали решаться с приездом в Сибирь учеников Ф.К. Волкова.

Некоторые предпосылки для подготовки кадров были созданы в регионе в 1917—1918 гг. До 1918 г. в Сибири действовал один университет в Томске, в котором первые десять

лет шла подготовка специалистов на единственном, медицинском факультете, затем в 1898 г. был открыт второй по счету юридический факультет.

1 июля 1917 г. Временное правительство принимает Постановление об открытии новых факультетов в Томском университете: историко-филологического и физико-математического с естественным отделением [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, предисл.; Томский университет, 1980, с. 94]. В 1918 г. был открыт университет в Иркутске. В 1918—1919 гг. резко возрастает количественно и качественно профессорско-преподавательский состав сибирских университетов за счет вывезенных по решению правительства А.В. Колчака ряда факультетов Казанского и Пермского университетов, а также за счет профессоров и доцентов, бежавших от Советов из Центральной России.

В Томский университет приезжают С.И. Руденко, С.А. Теплоухов, А.К. Иванов и начинают преподавать на естественном отделении. В 1919 г. С.И. Руденко был избран профессором и возглавил кафедру географии, а с 1920 г. и весь физико-математический факультет [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, л. 117—118, 122]. Лидер по личностным качествам, он в сложных условиях сформировал работоспособный коллектив, который трудился и в университете, и в Институте исследования Сибири (ИИС), созданном в январе 1919 г. и выполняющим функцию Академии наук в регионе.

По инициативе С.И. Руденко, бывшего учебного секретаря Комиссии по изучению племенного состава населения России при АН (КИПС), в ИИС была создана подобная комиссия для изучения племенного состава населения Сибири. Она действовала достаточно успешно. Были составлены этнографические карты Енисейской и Тобольской губерний, Новониколаевского уезда, списки населенных пунктов Томской и Алтайской губерний с обозначением количества населения и его племенного состава. Осенью 1919 г. в ИИС был образован историко-этнологический отдел, в котором С.И. Руденко первоначально исполнял обязанности секретаря, затем председателя. На заседаниях отдела совместно с Обществом археологии, истории и этнографии университета обсуждались научные доклады, а также решались вопросы об организации экспедиционных исследований, состоянии томских архивов, библиотек и их сохранности, о составлении археологической карты Сибири и многое др. [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 34, л. 23—25; ф. Р—26, оп. 1, д. 40, л. 34—44].

В Томском университете С.И. Руденко читал следующие дисциплины: общая география, введение в этнографию, общее землеведение, антропология, сравнительная этнография [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, л. 37, 63]. С.А. Теплоухов после сдачи магистерских экзаменов в

1921 г. получил право читать самостоятельный курс «Доисторическая антропология Сибири» [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, л. 148—153].

С первых дней работы в Томском университете С.И. Руденко и С.А. Теплоухов зарекомендовали себя как очень активные работники и умелые организаторы. Ими был оборудован географический кабинет. В дар кабинету от исследователей поступила большая коллекция по этнологии и археологии. Профессор Руденко предложил в феврале 1920 г. создать этнологический музей при кабинете географии. С.И. Руденко лично ездил в Петроград и Москву за приборами и литературой, отправлял своих сотрудников. Так, ассистент А.К. Иванов по заказу Руденко привез для кабинета 550 книг и 35 карт [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, лл. 33, 43, 69, 122, 130; д. 88, л. 71—75; д. 89, л. 149].

С.И. Руденко и С.А. Теплоухов, несмотря на финансовые сложности, вели самые успешные при Томском университете полевые исследования. В 1920 г. в Минусинском крае С.И. Руденко изучал Бузуновский и другие могильники скифского времени, а С.А. Теплоухов начал планомерные раскопки и исследование погребений эпохи бронзы и раннего железного века. В 1921 г. С.И. Руденко проводил изыскания в Челябинской и Кустанайской губерниях, а С.А. Теплоухов вместе со студентами М.П. Грязновым, Е.Р. Шнейдером и Е.А. Гувковским продолжил раскопки в Минусинском крае [РА ИИМК, ф. 2, оп. 1, 1921, д. 90]. Палеоэтнологические экспедиции под руководством С.А. Теплоухова предполагали комплексные исследования по археологии, этнографии и антропологии в сочетании с изучением естественной среды обитания древнего человека. В 1920—1921 гг. С.А. Теплоухов поставил перед собой серьезные цели исследования: «...по этнографии — выяснить особенности и генезис некоторых элементов культуры современных инородцев; по антропологии — собрать материал для выяснения типологического отличия, как современных инородцев, так и доисторических народностей, <...> по археологии — найти погребения, относящиеся к различным культурным эпохам и установить относительную хронологию доисторических культур» [РА ИИМК, ф. 2, оп. 1, 1922, д. 3, л. 32]. В 1920 г. отрядом С.А. Теплоухова было обнаружено и раскопано три могилы афанасьевской культуры, одна — андроновской, шесть погребений — карасукской и два кургана первого этапа минусинской курганной культуры (тагарской) [РА ИИМК, ф. 2, оп. 1, 1921, д. 90]. После раскопок 1921 г. у С.А. Теплоухова в целом уже сформировалась периодизация палеометаллических культур Минусинского края. Архивные материалы показывают, что в отчете 1921 г. он дал характеристику пяти культурам [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 89,

л. 61—65]. У С.И. Руденко и С.А. Теплоухова появились в Томске ученики: М.П. Грязнов, Е.Р. Шнейдер, А.Н. Глухов, Ю.М. Голубкина, Е.А. Гуковский.

После разгрома армии А.В. Колчака, установления Советской власти в Сибири началась коренная реорганизация системы образования и уничтожение «контрреволюционного духа». Новые правила приема без вступительных экзаменов и без предоставления документов об образовании, максимальная утилизация курсов и сокращение сроков обучения до трех лет поставили под сомнение существование университетской системы образования. В 1922 г. под угрозой закрытия оказался физико-математический факультет, как не имеющий конкретно—практической установки. Особенно в тяжелом положении находилось естественное отделение факультета [Томский университет, 1980, с. 119—142]. С.И. Руденко и С.А. Теплоухов считали невозможным работать в такой обстановке и уехали в Петроград. Студенты М.П. Грязнов, Е.Р. Шнейдер и И.М. Мягков перевелись в Петроградский университет. Однако С.А. Теплоухов, С.И. Руденко и М.П. Грязнов не оставят своих исследований в Южной Сибири и будут вести систематические планомерные раскопки, приезжая из Петрограда. С.А. Теплоухов продолжит до 1927 г. палеоэтнологические экспедиции в Минусинском крае и начнет работы в Туве (1926—1929 гг.); С.И. Руденко и М.П. Грязнов с 1924 по 1929 гг. (экспедиции были не ежегодные) исследуют разновременные памятники Алтая, в том числе знаменитые Пазырыкский и Шибинский курганы [Китова, 2007, с. 71—99], но к Томскому центру это уже не будет иметь никакого отношения.

Тем не менее, на волне роста краеведческого движения в стране работа археолого-этнографического музея ТГУ не была свернута, а наоборот получила некоторое развитие. Дело в том, что в период 1923—1925 гг. музей был передан в ведение Главного управления научными учреждениями Наркомпроса и получал оттуда финансирование. Был набран штат сотрудников в лице заведующего музеем А.К. Иванова, который до этого работал на кафедре географии под руководством С.И. Руденко, и научного сотрудника П.П. Славнина, имеющего практику музейной деятельности с 1902 г., сначала в Этнографическом отделе Русского музея, затем в Тобольском музее [ГАНУ, ф. Р—217, оп. 1, д. 14, л. 36]. Сотрудники музея старались продолжать научно—исследовательскую работу. В 1924 г. под руководством А.К. Иванова в окрестностях Томска были произведены раскопки 50 курганов Тоянова городка, датированных XVII в. (самое активное участие в них принял М.П. Грязнов), а также разведки по реке Томи, где были обнаружены памятники эпохи неолита и эпохи бронзы. В 1925 г.

продолжились рекогносцировочные работы в окрестностях Томска и исследовались неолитический могильник и стоянка карасукской культуры, а также была организована экспедиция в Кузнецкий край для изучения шорцев, в результате чего собрана одна из лучших этнографических коллекций [ГАНУ, ф. Р—217, оп. 1, д. 14, л. 35—36]. Сотрудники музея активно занимались просветительской деятельностью: читали лекции, проводили беседы, организовывали выставки по истории первобытной культуры и этнографии. Количество посетителей насчитывало за период 1923—26 гг. около 90 тысяч человек. С февраля 1925 г. при музее открылся туземный краевой кружок, объединяющий студентов вузов Томска разных национальностей [Славнин, 1927, с. 280]. В нем работало более 100 человек. Для сбора материала в кружке была разработана специальная программа. Разъезжаясь на каникулы, студенты получали определенное задание [Плетнева, 1984, с. 197]. Таким образом, в период работы А.К. Иванова и П.П. Славнина студенты неофициально могли получить знания по археологии и этнологии. С закрытием факультета общественных наук в 1922 г. гуманитарные исследования в Томском университете не прекратились, профессор А.К. Иванов продолжал их до 1936 г., до своего ареста. Однако археологические экспедиции организовывались эпизодически и только в 1920—е гг.

Ранее репрессиям в Ленинграде подверглись С.И. Руденко [Платонова, 2004] и С.А. Теплоухов [Китова, 2010, с. 172].

Иркутск к 1920 г. стал представлять собой крупный этнографический центр. В университете работали известные профессора М.К. Азадовский, Г.С. Виноградов, Н.Н. Козьмин, лингвист П.Я. Черных, географ К.Н. Миротворцев [Сирина, 2002, с. 67—68]. Создание иркутской археологической школы связано с именем известного палеоэтнолога, сотрудника МАЭ Б.Э. Петри. Он возглавил кафедру истории первобытной культуры историко-филологического факультета университета. Петри был создателем музея этнографии, кабинета археологии и этнографии туземных народов Сибири, организатором студенческого научного кружка «народоведения». Одна из главных его заслуг — создание школы археологов с собственной методологией исследования, методикой раскопок, с организацией полевых работ и системой подготовки научных кадров. Учениками Петри были такие известные в будущем ученые как М.М. Герасимов, Г.П. Сосновский, Г.Ф. Дебец, А.П. Окладников, П.П. Хороших. Профессор подготовил и читал для студентов лекции по истории первобытной культуры, археологии, этнографии, а также специальные курсы по методике археологических разведок и раскопок, музейному делу и др. [РА ИИМК, ф. 35, оп. 5, д. 294, л. 21].

Б.Э. Петри активно занимался археологическими и этнографическими исследованиями, привлекал постоянно к ним студентов и разработал долгосрочную программу работ. Особый интерес у него вызывали проблемы палеолита. После изучения коллекций музея Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (ВСОРГО) он наметил 6 пунктов возможного расположения палеолитических стоянок: Верхоленская гора, Глазково, Рабочий дом, Ушаковка, дача Луна, Черемушник. В ходе разведок 1918 г. наиболее ценный в научном плане материал был получен на памятнике Верхоленская гора. С этого времени и до 1928 г. (не ежегодно) профессор вместе со студентами проводил здесь исследования [Ларичев, 1969, с. 137—142; 211—216]. Б.Э. Петри внес существенный вклад в изучение неолита Прибайкалья [Савельев, 1991, с. 75—93], он продолжал исследование и осмысление материалов, полученных с памятников Улан-хада, Царь-Девича, Межовка, Кузьминиха, в том числе им была создана культурно-хронологическая периодизация неолита в Сибири. Материалы по палеолиту и неолиту Сибири исследователь обобщил в двух небольших работах [Петри, 1923; 1926]. Проблемы каменного века Сибири стали главными в исследованиях иркутской школы археологов. Однако не оставалось без внимания и изучение памятников эпох бронзы и железа [Китова, 2003].

Свою палеоэтнологическую программу научной деятельности Б.Э. Петри реализовывал и через ВСОРГО (1921 г. — археологическая комиссия, 1922 г. этнологическая секция, 1925 г. — палеоэтнологическая секция). На заседаниях секции его ученики выступали с самостоятельными докладами, обсуждали планы работ на лето, разрабатывали для краеведов анкеты и программы для изучения памятников археологии, истории и культуры, инструкции об их охране, составляли археологическую карту Восточной Сибири, словарь археологов Сибири, заслушивали информацию о новых российских и зарубежных исследованиях [ГАНУ, ф. Р—1053, оп. 1, д. 653, л. 81; д. 1186, л. 508].

Все ученики Б.Э. Петри получали на лето самостоятельные задания и вели археологические исследования. Написание студентами статей и публикация материала также входила в программу обучения Б.Э. Петри.

Деятельность иркутской школы археологов имела блестящие результаты: была разработана методика исследования стоянок каменного века, впервые М.М. Герасимовым были получены палеолитические материалы, тождественные европейским. Б.Э. Петри была создана культурно-хронологическая периодизация неолита. А.П. Окладников выделил ранний этап эпохи бронзы — глазковскую энеолитическую культуру, однако пока абсолютно не исследованным остался вопрос о сменившей ее куль-

туре. А.П. Окладниковым и Г.П. Сосновским были открыты памятники поздней бронзы, что позволило сделать вывод о существовании самостоятельной бронзовой культуры Прибайкалья, отличной от минусинской. Исследование памятников эпохи железа дало возможность ученым выстроить условную схему развития культур от раннего железного века (культура курумчинских кузнецов по Петри) до прихода русского населения в XVII в. Комплексное исследование различных типов памятников, соотнесение их с отдельными этническими группами, анализ антропологического состава населения и уровня развития древних производств позволил ученикам Б.Э. Петри наметить пути к выяснению исторического места определенных археологических культур.

В Иркутске была создана система подготовки кадров, которая великолепно работала и дала превосходные результаты. Еще в период учебы в университете выделилась группа палеолитчиков: Г.П. Сосновский, М.М. Герасимов, А.П. Окладников. Г.Ф. Дебец и М.М. Герасимов, будучи еще в Иркутске, начинают «специализироваться» на антропологических исследованиях.

Однако первую сибирскую школу археологов в Иркутске постигла общая участь всех провинциальных центров по изучению археологических памятников. В 1921 г. на базе юридического и историко-филологического факультетов был образован факультет общественных наук (ФОН). Затем в 1926 г. закрылось историческое отделение ФОН, и прекратилась деятельность кафедры этнографии (бывшей кафедры истории первобытной культуры). Б.Э. Петри еще несколько лет продолжал подготовку палеоэтнологов через ВСОРГО. Однако в 1930 г. ВСОРГО был переименован в краевое общество по изучению производительных сил Восточной Сибири и переориентирован только на изучение экономики и географии края. В 1930 г. последовало закрытие Иркутского университета. Лишившись базовых учреждений для проведения археологических исследований и подготовки кадров, распадается и коллектив археологов. Б.Э. Петри переходит на работу в облисполком, уезжают в аспирантуру и на работу в Ленинград и Москву в 1926 г. Г.П. Сосновский, в 1927 г. Г.Ф. Дебец, в 1932 г. М.М. Герасимов, в 1934 г. А.П. Окладников.

В мае 1937 г. Б.Э. Петри был арестован, обвинен в шпионаже в пользу западных разведок, в антисоветской деятельности и 25 ноября 1937 г. расстрелян [Сирина, 2002, с. 57, 75—76].

Таким образом, с деятельностью учеников Ф.К. Волкова связано окончание периода становления первобытной археологии в Сибири. Процесс становления археологии как самостоятельной дисциплины растянулся на несколько веков и завершился только в 1920-е гг., когда

был собран и систематизирован круг археологических источников в отдельных сибирских регионах от эпохи камня до средневековья и были выделены первые археологические культуры, разработаны научные методы археологических исследований, стали создаваться археологические центры из профессиональных археологов, было введено преподавание археологии в сибирских университетах.

Витковский Н.И. Отчет о раскопках могил каменного века в Иркутской губернии, на левом берегу Ангары, произведенных летом 1881 г. / Н.И. Витковский // Известия ВСОРГО. — 1881. — Т. XIII. — № 1—2. — С. 1—36.

Кащенко Н.Ф. О нахождении остатков мамонта около Томска. Из письма проф. Н. Кащенко к акад. Шмидту / Н.Ф. Кащенко. — СПб., 1896. — 2 с.

Китова Л.Ю. Иркутская школа археологов и изучение памятников эпохи бронзы и железа (1920—1930-е годы) / Л.Ю. Китова // Археология Южной Сибири. — Новосибирск, 2003. — С. 32—37.

Китова Л.Ю. История сибирской археологии (1920—1930-е годы): изучение памятников эпохи металла / Л.Ю. Китова. — Новосибирск, 2007. — 272 с.

Китова Л.Ю. Сергей Александрович Теплоухов / Л.Ю. Китова // Российская археология. — 2010. — № 2. — С. 166—173.

Клеменц Д.А. Древности Минусинского музея: Памятники металлических эпох / Д.А. Клеменц. — Томск, 1886. — 185 с.

Кузнецов-Красноярский И.П. Отчет о раскопках, произведенных в Минусинском у. Енисейской губ. в 1884 г. / И.П. Кузнецов-Красноярский. — Томск, 1907. — 9 с.

Ларичев В.Е. Палеолит Северной, Центральной и Восточной Азии. Ч. 1: Азия и проблема родины человека (история идей и исследования) / В.Е. Ларичев. — Новосибирск, 1969. — 338 с.

Петри Б.Э. Сибирский палеолит / Б.Э. Петри. — Иркутск, 1923. — 47 с.

Петри Б.Э. Сибирский неолит / Б.Э. Петри. — Иркутск, 1926. — 39 с.

Платонова Н.И. «Дело» Сергея Ивановича Руденко: 1930—1957 / Н.И. Платонова // Невский археолого-историографический сборник: к 75-летию к.и.н. А.А. Формозова. — СПб., 2004. — С. 126—138.

Плетнева Л.М. Музей археологии и этнографии Сибири Томского университета / Л.М. Плетнева // Западная Сибирь в эпоху средневековья. — Томск, 1984. — С. 196—204.

Радлов В.В. Из Сибири / В.В. Радлов. — М., 1989. — 749 с.

Савельев Н.А. Вклад Б.Э. Петри в изучение сибирского неолита / Н.А. Савельев // Палеоэтнологические исследования на юге Средней Сибири. — Иркутск, 1991. — С. 75—93.

Савенков И.Т. О палеолитической эпохе в окрестностях г. Красноярска Енисейской губернии / И.Т. Савенков. — Красноярск, 1892. — 5 с.

Савенков И.Т. Каменный век в Минусинском крае / И.Т. Савенков. — М., 1896. — 87 с.

Сирин А.А. Забытые страницы сибирской этнографии: Б.Э. Петри / А.А. Сирин // Репрессированные этнографы. — М., 2002. — Вып. 1. — С. 57—80.

Славнин П.П. Томский этнолого-археологический музей / П.П. Славнин // Новый Восток. — 1927. — № 18. — С. 280.

Томский университет. 1880—1980. — Томск, 1980. — 432 с.

Флоринский В.М. Археологический музей Томского университета / В.М. Флоринский. — Томск, 1888. — 452 с.

Черский И.Д. Несколько слов о вырытых в Иркутске изделиях каменного периода / И.Д. Черский // Известия СОРГО. — 1872. — Т. III. — № 3. — С. 167—172.

Л. Ю. Китова

### ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ Ф.К. ВОЛКОВА В СИБІРУ: 1920-ті рр.

У Сибіру до початку ХХ ст. був накопичений достатній потенціал для інституціоналізації археології як науки. Проте спостерігалася безсистемність у вивченні археологічних пам'яток. На початок ХХ ст. у сибірській археології так і не був завершений процес класифікації комплексів артефактів, не були створені типологічні ряди речей у відносно-хронологічній послідовності, відповідно не було виділено археологічних культур, а також не було сформовано системи підготовки фахівців-археологів, був відсутній важливий фактор передачі знань від учителя учневі. Всі ці питання почали вирішуватися з приїздом до Сибіру учнів Ф.К. Волкова — С.І. Руденко, С.А. Теплоухова, А.К. Іванова, Б.Е. Петрі. Перші троє дослідників в подальшому стали працювати в Томському університеті. Б.Е. Петрі заснував школу археологів в Іркутському університеті. Всі учні Ф.К. Волкова вели комплексні палеоетнологічні дослідження, в ході яких були створені перші періодизації культур Сибіру.

L. Kitova

### ACTIVITIES OF FEDOR VOLKOV'S STUDENTS IN SIBERIA IN 1920

In early 20<sup>th</sup> century Siberian region accumulated sufficient potential to make archaeology as a field science. At the same time the lack of systemic approach in studying archaeological sites came to light. By the 20<sup>th</sup> century Siberian archaeology had failed to complete the classification of artifact complexes and create the typological series of relative objects, archaeological cultures had not been identified and the system of professional training for archeologists had not been established. The whole set of such issues have solved after the arrival to Siberia of F.K. Volkov's students — S.I. Rudenko, S.A. Teploukhov, A.K. Ivanov, B.E. Petri. They started to work at Science Department of Tomsk University's Physics and Mathematics School. B.E. Petri founded archaeological school in Irkutsk University. All Fedor Volkov's students held a complex of paleoethnological research, that resulted as the first periodization of Siberian cultures.

І. М. Ключнєва

## АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛУГАНЩИНІ 20—30 рр. ХХ ст.

---

Стаття присвячена діяльності луганського археолога, краєзнавця, педагога, художника С.О. Локтюшева. Окреслений його внесок у розвиток археології і краєзнавства регіону.

**Ключеві слова:** історія археології, персоналістика, С.О. Локтюшев, краєзнавство.

Археологічні дослідження на Луганщині у 20—30 рр. ХХ ст. пов'язані лише з одним ім'ям — Сергія Олександровича Локтюшева (1879—1943 рр.). Він був фундатором краєзнавчих і археологічних досліджень у регіоні. Його внесок у розвиток краєзнавства, археологічні дослідження отримав висвітлення тільки в останні роки — за часів незалежної України [Павлова, 1993, с. 11—27; Ключнєва, 1999, с. 16—21; 2008, с. 93—97; 2009, с. 24; 2010, с. 86—89]. Трапилося так, що більша частина археологічних досліджень, які проводилися С.О. Локтюшевим у 20—30 рр. ХХ ст. на території сучасної Луганської області випали з наукового обігу. Це було пов'язано з трагічною долею вченого і значними втратами культурних цінностей держави у роки Другої світової війни.

У зрілому віці, коли йому виповнилось 32 роки, С.О. Локтюшев вирішує круто змінити своє життя і приймає рішення — захоплення давньою історією зробити своєю головною справою. У серпні 1910 р. він вступив до Московського Імператорського Археологічного Інституту ім. імператора Миколи II, який успішно закінчив у 1915 р. отримавши звання «вченого археолога» і був зарахований дійсним членом інституту [Ключнєва, 2009, с. 12—13].

Перші самостійні дослідження проводить влітку 1912 р. в Рязанській губернії — в місцях,

звідки був родом, на підставі дозволу Рязанської Вченої Архівної комісії і Рязанського губернатора. Підсумком польових робіт стала перша наукова праця «Об исследовании кургана-бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года» [Локтюшев, 1913, с. 39—40].

Археологічні дослідження захопили вченого початківця. У 1915—1916 рр. він працює в Майкопі на Кубані, де обробляє археологічний матеріал, який зберігався в історичному відділі Майкопського музею шанувальників природи. Проводить розкопки Махашевського кургану. Аналізуючи знайдені матеріали, Локтюшев веде активне листування зі співробітником Московського історичного музею В.О. Городцовим. На початку 1917 р. він досліджував пам'ятки, випадково відкриті при виконанні господарчих робіт біля станції Хапри Катеринівської залізниці Донської області (зараз Ростовська обл., Росія).

Археологічні дослідження С.О. Локтюшева на Луганщині почалися в тому ж 1917 р. та припали на початок буремних революційних подій. Та ніщо не може змусити звернути з обраного шляху, перешкодити займатися улюбленою справою. У власній автобіографії він пише, що з дозволу місцевої влади проводив археологічні дослідження у Словоносербському повіті Катеринославської губернії. У 1918 р. ним було проведено дослідження двох курганів в околиці м. Словоносербська з дозволу Земської Управи та Луганського Науково-Просвітницького Товариства, на підставі дозволу Коменданта Словоносербського повіту і Німецької комендатури. Територія області на той час входила до складу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. У 1919 р. організує розкопки двох курганів біля



м. Луганська на підставі Дозволу начальника Слов'яносербського повіту, на кошти Науково-Просвітницького товариства, основним завданням якого було вивчення особливостей місцевого краю (товариство ліквідоване у 1919 р.). Тоді території регіону були під владою армії А.І. Денікіна. Для участі в розкопках, через об'яву в місцевій пресі, запрошувались усі бажаючі.

Складна ситуація в країні порушила налагоджені наукові стосунки між дослідниками. С.О. Локтюшев втратив зв'язок з археологами Московського Археологічного Інституту, з Рязанською Архівною комісією, Московським Історичним музеєм, з якими мав тісні науково-ділові стосунки. Дослідник опинився у певному науковому вакуумі. У 1918 р. С.О. Локтюшев звертається до О.І. Яцимирського, ректора Ростовського археологічного інституту, та до ради професорів інституту з пропозицією про співробітництво. Інститут на той час був єдиною науковою установою в галузі археологічних наук на півдні Росії [Ключева, 2009, с. 14]. Колегія Інституту запропонувала Сергієві Олександровичу виконувати обов'язки викладача і продовжити розпочаті археологічні дослідження в околицях м. Луганська.

В січні 1920 р., коли в Донбасі остаточно перемогла Радянська влада, разом з одностудіями С.О. Локтюшев приступає до організації в Луганську Губернського культурного музею. Очолює роботу музейно-екскурсійного сектору Губернського відділу Наркомосвіти, разом з цим продовжує роботу в Ростовському археологічному інституті. Займається археологічними дослідженнями в Середньому Подінні'ї.

Події, що відбувалися у сусільстві, не могли не хвилювати. Сергій Олександрович Локтюшев болісно переживає те, що відбувається навколо нього. В одному з листів до В.О. Городцова він пише: «Давно, очень давно не видел Вас. Помню, последний раз виделся с Вами в 1917-м году летом. С тех пор многое изменилось <...> и теперь не знаю, в Москве ли Вы постоянно, или где в другом университетском городе? Пишу все-таки, надеюсь, что Вы в Москве и в Историческом музее! Как Вы поживаете? Как Ваша научная деятельность? Делали Вы за это время археологические исследования и где? Знаю только, что знаменитое Московск[ое] Археологическое Общество, бывшее русской археологической и исторической наукам весь главн[ый] исчерпывающий материал — закрыто! Чрезвычайно печальное событие! Знаю, что многие музеи раскассированы, а многие разграблены, или построены как-то по-новому? Как Московский Исторический музей, где Вы так много сделали, что с ним? Жив ли он в прежних своих богатствах, или то же кое-что убыло из него?» [ВПД ГІМ. — ф. 431].

У липні 1922 р. був закритий Ростовський археологічний інститут. У 1923 р. С.О. Локтюшева

запросили працювати до Донецького Інституту Народної Освіти (ДІНО) в м. Луганськ, де він викладав природничу географію та краєзнавство.

У 1924 р. С.О. Локтюшев відновив археологічні дослідження на Луганщині. Археологічною секцією науково-краєзнавчого гуртка під його керівництвом, на підставі Відкритого листа, виданого відділом музеїв й охорони пам'яток Наркомпросу СРСР від 19.08.24 року були обстежені пам'ятники пізнього середньовіччя, козацькі городки: «Старий городок» біля смт Станиця-Луганська і в околиці с. Петропавлівки (нині смт Петрівка Станично-Луганського району) — Петропавлівського городища з добре збереженими валами й ровами, розташованого на лівому березі Сіверського Дінця. У сучасній археологічній науці цей пам'ятник відомий як «Теплянський городок» або фортеця-поселення XVII—XVIII ст. біля с. Нижньотепле Луганської області [Ключев, 1994, с. 42—45]. Біля м. Луганська були досліджені невеликі кургани з поодинокими похованнями.

Крім археологічних досліджень, С.О. Локтюшев приділяв достатньо уваги краєзнавчій роботі — з 1925 р. очолював науково-краєзнавчий гурток з вивчення пам'яток старовини в басейні Сіверського Дінця, який знаходився у системі Центрального Бюро Краєзнавства при Всесоюзній Академії наук. Діяльність гуртка, з ініціативи Сергія Олександровича, висвітлювалася в Луганському журналі «Радянська школа» у розділі «Вісті науково-краєзнавчого гуртка», пізніше «Краєзнавча сторінка» [ГАЛО, ф. Р—628, оп. 1, арк. 77].

Значним був внесок С.О. Локтюшева у роботу крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури та природи, у націоналізацію художніх цінностей, предметів старовини, які пізніше надійшли до колекції Луганського краєзнавчого музею. Слід зазначити, що С.О. Локтюшев не обмежувався вивченням пам'яток кам'яної доби, він проводив значну роботу з вивчення курганних старожитностей, поселень доби бронзи. Локтюшев розумів важливість різнобічного, комплексного вивчення археологічних матеріалів, він прагнув залучати до роботи фахівців різних напрямків: геологів, хіміків, біологів, антропологів, етнографів, палеозоологів.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років XX ст. у країні починає спостерігатися підйом у науці. Почали з'являтися нові центральні та периферійні науково-дослідні центри, краєзнавчі музеї, наукові товариства. Саме в цей час виникає необхідність об'єднання наукових сил краю.

При ДІНО в 1926 р. було створено науково-дослідну кафедру з дослідження природи та економіки, історії і побуту Донбасу. Сергій Олександрович, як завжди, у вирі подій — він увійшов до керівного складу щойно організованого Наукового Товариства Донбасу, був членом Ради кафедри, керівником секції «Геологія й

археологія Донбасу». У роботі секції визначені основні напрямки роботи: вивчення, реєстрація та охорона пам'яток археології, складання археологічної карти Донбасу, створення археологічного музею [Бельський, 1928, с. 90—101]. Разом із С.О. Локтюшевим у роботі секції брали участь шкільні вчителі: С.А. Альбрехт, В.М. Гончаров, К.І. Матвеев, А.І. Дядичев, музейні працівники, однодумці, студенти, учасники археологічних експедицій.

У 1927 р. С.О. Локтюшев приймає обов'язки завідувача Луганським Крайовим Соціальним Музеєм. З цього року і до кінця життя він працював у музеї на різних посадах: директором, заступником директора, науковим співробітником. З його приходом до музею, крім основних видів музейної діяльності — експозиційної, екскурсійно-пропагандистської, серйозна увага починає приділятися науковій роботі, організації різнопланових наукових експедицій: природознавчих, палеонтологічних, археологічних, підіймаються питання щодо необхідності охорони пам'яток культури і природи. Він був у постійному пошуку нових форм музейної роботи, душею болів за улюблену справу.

Саме з приходом до музею С.О. Локтюшева активізуються археологічні дослідження, які фінансуються державою. Розвідки і розкопки пам'яток археології за течією рік Сіверський Донець, Айдар, Деркул, Євсуг, Лугань, для того часу були значними. Базову тему наукових досліджень С.О. Локтюшев визначив ще будучи слухачем Московського Археологічного Інституту — це первісна археологія. Хоча він дуже часто звертався і до інших розділів науки — великий інтерес мають дослідження поселень доби бронзи, розкопки курганів. Його відкриття в області археології були значними. Вивчення пам'яток кам'яної доби він проводив з урахуванням розробленої В.О. Городцовим класифікації (періодизації) первісної археології, яка дуже зацікавила дослідника. На цей час на території Луганського краю були відомі тільки дві пам'ятки, які відносились до кам'яної доби. Це скарб крем'яних знарядь, знайдений у 1816 р. у Луганську і палеолітичне місцезнаходження біля с. Весела Гора, зафіксоване у 1918 р. й пізніше досліджене С.О. Локтюшевим. Зразки крем'яних знарядь з виявлених під час розвідок пам'яток археології доби каменю він в обов'язковому порядку направляв до Москви — В.О. Городцову. Сьогодні з упевненістю можна сказати, що С.О. Локтюшев поклав початок вивченню пам'яток кам'яної доби, зокрема об'єктів фінального палеоліту на території Південно-Східної України.

Завдяки С.О. Локтюшеву в науковому світі стали відомі унікальні матеріали палеолітичних стоянок біля с. Весела гора (1919 р.) і хутора Роголик — Роголик-Якимівська стоянка (1926 р.). У 1937 р. за дорученням Радянської секції Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного

періоду, С.О. Локтюшев проводив археологічні розвідки з виявлення пам'яток зі слідами палеоліту. Ним були відкриті стоянки біля хутора Красний Яр на правому березі р. Сіверський Донець, досліджені поселення доби бронзи — Непринське, Кібікинське, Болотенне. Велику роботу проведено і з вивчення курганів. Особливий інтерес у дослідника викликали поховання катакомбної культури.

Всі археологічні дослідження С.О. Локтюшева у своїй основі, були мотивовані ідеєю охорони пам'яток матеріальної культури та природи, а польові дослідження супроводжувалися пояснювальними лекціями для присутніх, де відмічалось значення пам'яток матеріальної культури взагалі, соціально-наукове значення відкритого. Лекції закінчувалися традиційним закликком оберігати і не руйнувати пам'ятки минулого та природи. Членами його експедицій були: колеги — співробітники ДІНО, шкільні вчителі, однодумці; учні — члени краєзнавчих і археологічних гуртків; студенти вишів.

На долю Сергія Олександровича випало немало випробувань, йому довелося працювати у важкі роки, пережити наслідки громадянської війни: голод і розруху. Відчуті страх репресій, втрату друзів і колег. На професійному рівні теж не все було гладко. У 1935 р. вийшла робота О.П. Круглова і Г.В. Подгаєцького «Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства», у якій методи археологічних досліджень С.О. Локтюшева та інших дослідників «старої археологічної школи» були піддані серйозній критиці [Круглов, Подгаецкий, 1935, с. 7—31]. Критика по відношенню до Сергія Олександровича була достатньо різкою і не завжди слушною. Критичні зауваження базувались тільки на трьох джерелах: звіті про археологічні дослідження у 1926 р. [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 109/35, арк. 1—17], статті «Среднеднецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северо-кавказского и средиземноморского влияний. По данным археологических раскопок на Луганщине в 1919—1927 гг.» та науковій роботі «Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории)» [Локтюшев, 1930]. Використані авторами монографії матеріали не давали повної картини досліджень С.О. Локтюшева. На цей час були й інші публікації, наукові звіти, які передані на збереження до ВУАК м. Київ. Що стосувалося критики по відношенню до складання польової та звітної документації, стратиграфічних спостережень, вона була справедливою, недоліки мали місце. Істотним досягненням С.О. Локтюшева, як відзначає А.Д. Пряхін, була спроба виходячи з аналізу керамічного матеріалу пов'язати отриманні знахідки на поселеннях з типами поховань, які були виділені В.О. Городцовим [Пряхин, 2008, с. 91].

Майже у кожній статті С.О. Локтюшев посилається на роботи В.О. Городцова. Своїми дослідженнями він намагається підтвердити та довести ті чи інші твердження, запропоновані В.О. Городцовим. Скоріш за все, висловлювання вчених нової формації про Локтюшева як «верного и ревностного ученика» [Круглов, Подгаецкий, 1935, с. 13] не випадкове. Зараз це твердження звучить не як критика, а як достойна оцінка загальнолюдських якостей, притаманних Сергію Олександровичу. На початку археологічної кар'єри В.О. Городцов висловив зауваження про те що, дослідник повинен притримуватися тієї чи іншої «известной школы и научных принципов, данных школой» [ВПД ГІМ. — ф. 431]. Цей урок С.О. Локтюшев засвоїв дуже добре, археологічній школі В.О. Городцова він залишився відданим до кінця свого життя.

С.О. Локтюшев листувався з відомими археологами: М.О. Макаренком (Київ), М.І. Веселовським (Ленінград), В. Богачовим (Баку), О.І. Яцимирським (Ростов-на-Дону), А. Тальгреном (Гельсінфорс), Л.А. Абазою (Новочеркаськ).

Багаторічний зв'язок підтримував Сергій Олександрович з Василем Олексійовичем Городцовим. Саме В.О. Городцов був і вчителем, і порадиником, і другом. У важкі для себе часи Локтюшев звертався до Василя Олексійовича за підтримкою, міг поділитися з ним наболілим. З ним він радився при написанні дисертації в студентські роки, повідомляв про свої відкриття і нові знахідки.

Спільні археологічні дослідження він проводив з В.О. Городцовим, М.В. Сибільовим, С.Н. Замятніним, рязанськими археологами М.В. Говоровим, О.О. Мансуровим, на Північному Кавказі працював разом з М.І. Веселовським.

З роками зростав науковий рівень вченого як фахівця високої кваліфікації: Дійсний член Імператорської археологічної комісії, Рязанської Архівної комісії (1915 р.), Московського Товариства з дослідження пам'яток старовини ім. А.І. Успенського при Імператорському Московському Археологічному Інституті, Сибірської Вченої Архівної комісії (1916 р.). З 1919 р. С.О. Локтюшев — голова Луганського Науково-просвітнього товариства, член Харківської крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури і природи. У 1926 р. він виступив з доповіддю в Institut International D'anthrologie в Парижі.

Будучи на пенсії, Сергій Олександрович продовжував працювати. Від 1938 р. до дня окупації Луганська працював на посаді професора викладачем давньої історії та археології, завідувачем кафедри історії в ДІНО. Одночасно він працював науковим співробітником Ворошиловградського краєзнавчого музею. Війна порушила плани вченого. Головне, що тепер його хвилювало, це питання, як зберегти музейну

колекцію. Він був змушений залишитись із родиною на окупованій території.

20 лютого 1943 р., відразу після звільнення міста, С.О. Локтюшев був заарештований органами НКВС, звинувачений у загибелі музею і зраді Батьківщини. На момент арешту Сергієві Олександровичу було 65 років. Його свідомо зробили винним у тому, що не виїхав до евакуації, у тому, що не кинув напризволяще музейні цінності — результати саме його багаторічної роботи. За матеріалами справи, С.О. Локтюшев помер у Погорелівській в'язниці, а ще зовсім недавно саме в цих місцях досліджував Погорелівську стоянку, займався улюбленою справою. Загинув він від туберкульозу легень, хоча за свідченнями рідних до арешту був цілком здоровий.

В різні роки С.О. Локтюшеву приписувались клейма: «неблагодійний», «людина іншого світогляду», «представник старої школи археології», «пособник окупантам», а він був перш за все, археологом, захопленим своєю справою, науковцем свого часу. Він був першим, хто почав систематичні дослідження пам'яток археології на Луганщині. Зробив вагомий вклад у вивчення археологічних пам'яток Донбасу.

На жаль колекція Луганського краєзнавчого музею, у тому числі і матеріали археологічних досліджень, була втрачена в роки війни. Зник науковий архів С.О. Локтюшева, його листування з відомими вченими. У зв'язку з цим безсумнівний інтерес представляють архівні документи, що зберігаються в різних архівних установах України та Росії. Прошло багато років, перш ніж ім'я Сергія Олександровича Локтюшева стали згадувати з повагою і подякою за його працю. Локтюшева було реабілітовано 8 лютого 1990 р. Він мав свої таланти і недоліки, для когось був найкращим другом, для інших неблагонадійним, бо його думки не співпадали з ідеологічними уявленнями того часу. Він мав свій особистий світогляд, свій характер. Але беззаперечним і вагомим є його внесок у розвиток археологічної науки, краєзнавства, музейної справи. Залишились результати його досліджень та відкриттів, які актуальні і сьогодні.

Бельський Ф. До питання про організацію Наукового Товариства на Донеччині / Ф. Бельський // Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. — 36. №1. — Луганське, 1928. — С. 96—101.

Ключев М. Исследования крепости-поселения XVII—XVIII вв. у с. Нижнетеплое Луганской области / М. Ключев // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. Випуск 3. — Київ, 1994. — С. 42—45.

Ключева І.М. Розвиток краєзнавства на Луганщині в довоєнний період / І.М. Ключева // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 6. — Київ, 1999. — С. 16—21.

Ключева І.М. С.О. Локтюшев (до 60-річчя від дня трагічної загибелі) / І.М. Ключева // Археологія. — 2008. — №1. — С. 93—97.

Ключнева И.Н. Луганский археолог С.А. Локтюшев ученик В.А. Городцова / И.Н. Ключнева // Проблемы изучения и сохранения археологического наследия Центральной России: Матер. Всерос. науч.-практ. конф. — Рязань, 2010. — С. 86—89.

Краєзнавчі записки. Випуск V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева / Авт.-упоряд. І.М. Ключнева. — Луганськ, 2009. — 480 с.

Круглов А.П. Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства / А.П. Круглов, Г.В. Подгаецкий. — М.—Л., 1935. — 176 с.

Локтюшев С.А. Об исследовании кургана — бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года / С.А. Локтюшев // Труды Рязанской Ученой Архивной комиссии. — Рязань, 1913. — Т. 26. — Вып. I. — С. 39—40.

Локтюшев С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганського музею / С.А. Локтюшев // Радянська школа. — Луганське, 1928. — № 10. — С. 92.

Локтюшев С.А. Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории) / С.А. Локтюшев. — Луганск — Донбасс, 1930. — 73 с.

Павлова И.Н. (Ключнева И.Н.) Памяти Сергея Александровича Локтюшева / И.Н. Павлова // Древние культуры Подонцовья: Сб. науч. тр. — Вып. 1. — Луганск, 1993. — С. 11—27.

Пряхин А.Д. Доно-донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения (вторая половина XIX — начало 90-х гг. XX в.): Кн. 1 / А.Д. Пряхин. — Воронеж, 2008. — 257 с.

И. Н. Ключнева

#### АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЛУГАНЩИНЕ 20—30 гг. ХХ в.

Статья посвящена деятельности Луганского археолога, краеведа, педагога, художника С.А. Локтюшева, с именем которого связаны археологи-

ческие исследования на Луганщине. Начало этих работ связано с 1917 г. Кроме археологических исследований, С.А. Локтюшев уделяет много внимания краеведческой, музейной работе, охране памятников материальной культуры и природы. С 1923 г. С.А. Локтюшев ведет преподавательскую деятельность в Донецком институте народного образования, где читает курсы по краеведению, древней истории, археологии, со временем — заведует кафедрой истории. В 1927 г. С.А. Локтюшев становится заведующим Луганским Краевым Социальным музеем. С этого времени и до конца жизни он работал в музее на разных должностях. В 1943 г. исследователь был арестован и умер в заключении. К сожалению, коллекция музея, в том числе и материалы археологических исследований, как и научный архив С.А. Локтюшева были утрачены.

I. Klyuchneva

#### ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN LUGANSK REGION IN 20-30th OF XX c.

The article deals with the activities of Lugansk archaeologist, ethnographer, teacher, artist, S. Loktyushev, whose name is associated with archaeological researches in Luhansk. Loktyushev pays much attention to local history, museum work, protection of material culture sites and nature. In 1923, Loktyushev has been teaching in the Donetsk Institute of Education, where he readed courses on local history, ancient history, archeology. In 1927, Loktyushev became the head of the Social Lugansk museum. From that time until his death he was working at the museum in various positions. In 1943, a researcher was arrested and died in prison. Unfortunately, the museum's collection, including materials of archaeological research, as well as scientific archive of Loktyushev lost.

І. Ф. Ковальова

## ДНІПРОГЕСІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1927—1932 рр.

---

Розглянуто історію створення та діяльності першої вітчизняної новобудовної експедиції з дослідження пам'яток археології в зоні будівництва Дніпрогесу та Дніпровському Надпоріжжі.

**Ключові слова:** історія археології, охорона пам'яток, новобудовна експедиція, Дніпрогес, палеоліт, кам'яні споруди.

В історії кожної науки є свої героїчні часи, коли на перший план виходили особистості, спроможні повести за собою інших на подолання труднощів суспільного устрою, політичної системи чи рутинних тенденцій, діючих у самій науці. Такими героїчними часами в історії української археологічної науки були 20—30-ті рр. ХХ ст. позначені створенням та діяльністю першої новобудовної дніпрогесівської експедиції на чолі з академіком Д.І. Яворницьким [Ковалева, 1971].

Питання про необхідність археологічного обстеження району будівництва Дніпрогесу та Дніпровського Надпоріжжя між Дніпропетровськом та Запоріжжям виникло одночасно із затвердженням проекту. Це питання розглядалося ВУАК у 1925 р. та Комісією з представників музею ім. М.О. Поля, ІНО, гірничого інституту і Управлінням водного транспорту у 1926 р. У грудні 1926 р. «Докладну записку у справі історико-археологічного дослідження території Запоріжжя, де будуть провадитись роботи по Дніпровському електробудівництву» отримали РНК та Держплан України, однак питання фінансування залишалося невизначеним. Одночасно відомим археологом М.Я. Рудинським була підготовлена «Записка в справі археологічного дослідження Дніпрельстанівської території».

Головним завданням визначено роботи в галузі «палеоетнології», для здійснення яких потрібна була комплексність досліджень [НА ІА НАНУ, спр. 128, арк. 9].

В обстановці жвавої зацікавленості громадськості на спільному засіданні РНК, Економічної Ради УРСР та Комітету сприяння Дніпробуду 17.02.1927 р. затверджено створення Дніпрогесівської археологічної експедиції [ЩДАВО України, спр. 6, од. збер. 1308, арк. 131]. 2 березня 1927 р. Наркомос звернувся до Д.І. Яворницького: «Зная Вас как лучшего знатока археологии и истории Запорожья Наркомпрос УССР назначает Вас ответственным руководителем постоянного археологического надзора и археологических раскопок на территории Днепростроя». До звернення приєднався ВУАК у листі від 5.03.1927 р.: «... Ваше участие в исследованиях и Ваше руководство не должны ограничиваться одною археологиею и историей, а должны распространяться и на другие области» [Архів ДНІМ, спр. 773, арк. 17]. Однак, через обмаль коштів задекларована комплексність досліджень була неможливою. З плану досліджень навіть виключалися Стрільча Скеля та інші «високі» острови, яким безпосередньо не загрожувало затоплення. Циркулярним листом від 23.04.1930 р. рекомендувалося не розгортати експедиційні дослідження, а гроші «витрачати як можливо економніше». І без того невисокі ставки науковців — 160 крб. для старшого археолога та 80 крб. — асистента, було знижено. А.В. Добровольський писав: «Умови праці в експедиції по 16—18 годин за добу при надзвичайній дороговизні в напівпустих селах <...> дуже тяжкі». Про умови життя свідчать

також листи В.С. Соляника, В.А. Грінченка, П.І. Смолічева [НА ІА НАНУ, ф. 166 спр. 31, арк. 12; спр. 52, арк. 88; спр. 5-а, арк. 4].

Гостро постало питання про забезпечення експедиції науковими кадрами. У 1927—1929 рр. головний тягар припадав на дніпропетровську групу, до якої входили, крім Д.І. Яворницького, професори М.В. Бричкевич та В.О. Пахоменко, наукові співробітники П.А. Козар, П.Є. Матвієвський, В.В. Білий, Е.О. Федорович. До експедиції було запрошено співробітників музеїв України: А.В. Добровольського (Херсон), П.І. Смолічева (Чернігів), Ф.М. Кіранова (Нікополь), М.Я. Рудинського (Київ), М.О. Міллера та інших.

У діяльності Дніпрогесівської експедиції нами виокремлено три етапи, кожен з котрих має свої особливості [Ковальова, 2003, с. 4—13]. Незважаючи на труднощі, експедиція стала школою археологічної майстерності, в якій виховувалися майбутні кадри української археології. За науковим значенням здобуті Дніпрогесівською експедицією спостереження та матеріали на багато десятиріч визначили розвиток археологічної науки і до сьогодні не втратили свого значення. «Вже зараз можна сказати, — писав Д. І. Яворницький у 1932 р., — що 40 тис. знайдених експедицією експонатів змінюють первісну історію людства південно-східної Європи і саме тому весь науковий світ слідкує за роботами експедиції» [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 155, арк. 3].

Стисло зупинимось на головних напрямках та досягненнях експедиції. До них належить відкриття Надпорізького палеоліту. І.Ф. Левицьким та Т.Т. Теслею були досліджені місцезнаходження поблизу с. Петро-Свистунове, у балках Дубовій, Кайстровій, Осокорівій, багатошарова стоянка Ямбург та ін., всього — 19. А.В. Добровольському належить відкриття першої в Подніпров'ї мустьєрської пам'ятки поблизу с. Старі Кодаки.

Якщо до робіт Дніпрогесівської експедиції у Надпоріжжі не було відомо дійсно неолітичних пам'яток, сьогодні їх представляють Середній Стіг-І, ур. Собачки, Гадюча балка, Зелена Забора, Савран, о-ви Вовчок, Похилий, Виноградний, Перун, Дубовий, Кізлевий та ін. Провідне місце у дослідженнях з неолітичної тематики належить А.В. Добровольському [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 48; ф. Добровольського, 1955].

Працями експедиції у Дніпровському Надпоріжжі також було досліджено чисельні пам'ятки — поселення та поховання — доби енеоліту-бронзи, від славнозвісних Середнього Стогу-ІІ і Стрільчої Скелі до поховальних споруд з каменю під курганами Кічкаського могильника. До речі, Д.І. Яворницький саме на матеріалах їхнього дослідження наполягав

на включенні до плану ВУАК теми «Мегаліт України» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 415, арк. 25—37].

Скіфська проблематика не знайшла яскравого відображення в роботах експедиції. Досліджені скіфські поховання (50) належали рядовому населенню Степу, однак саме на цій підставі І.В. Яценко було запропоновано виділення локального Надпорізького варіанту, специфіку котрого визначає широке розповсюдження кам'яних споруд. Найраніше з поховань кургану № 25 Кічкаського могильника датується V ст. до н.е.

Вперше було відкрито і частково досліджено пам'ятки черняхівської культури — поселення та могильники у с. Привільне, Федорівка, Ігрень. Також вперше у 1929—1932 рр. відкрито алаано-болгарські пам'ятки VII—IX ст. та великий ремісничий центр в б. Канцирка. М.О. Міллер зазначав: «Культура северокавказская (аланская) тут настолько яркая, что имеется основание считать, что этот народ <...> имел не временное пребывание, но постоянное» [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 74, арк. 1—4]. Широко відома пам'ятка VII—VIII ст., znana під назвою Вознесенського скарбу, досліджена В.А. Грінченком у 1930 р. на території сучасного Запоріжжя. Стосовно її етнічної належності точиться довготривала дискусія.

Окрему групу становлять слов'янські поселення часів Київської Русі, відкриті поблизу Кічкаської переправи через Дніпро. А.В. Добровольський відзначав: «Словянські селища на Дніпрі — надзвичайно цікаве явище в археологічній дійсності нашого Півдня». За часом близькі до них половецькі поховання у курганах XI—XII ст.

Найменше інформації в документах експедиції представлено відносно пам'яток козацько-українського часу, пояснення чому слід шукати у звинуваченнях Д.І. Яворницького в «українському націоналізмі». Згадуються козацькі поховання в трунах поблизу сс. Новоолександрівка, Військове, Нікольське, Любимівка, Кодацька фортеця та Усть-Самарський ретраншемент.

Навіть стислий огляд переконує нас у вагомості відкриттів Дніпрогесівської експедиції. Багаторічні праці в зоні будівництва та затоплення мали ще один аспект — вони емпіричним шляхом визначали напрямки пам'яткоохоронної політики держави, сприяли створенню законодавчої бази подальших робіт на новобудовах. Біографічні відомості про учасників робіт Дніпрогесівської експедиції, їх польову та публікаційну діяльність [Ляшко, 2003, с. 14—27; Руденко, 2011, с. 152—180] засвідчують перспективність створення багатопрофільних колективів спеціалістів, об'єднаних спільною метою.

Архів ДНІМ (Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького), спр. 773, арк. 17.

Ковалева І. Ф. Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927—1932 гг.: дисс. ... канд. ист. наук.: 07.00.06 / Ирина Федоровна Ковалева. — Дніпропетровськ, 1971.

Ковалева І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927—1933 / І. Ф. Ковалева // Проблеми археології Подніпров'я. — 2003. — С. 4—13.

Ляшко С. Н. Днепрогэсовская археологическая экспедиция 1927—1933 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // Проблеми археології Подніпров'я. — 2003. — С. 14—27.

Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАНУ) спр. 128, арк. 9

НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 48;

НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 74, арк. 1—4

НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 155, арк. 3

НА ІА НАНУ ф. 166 спр. 31, арк. 12; спр. 52, арк. 88; спр. 5-а, арк. 4

НА ІА НАНУ ф. ВУАК, спр. 415, арк. 25—37

НА ІА НАНУ ф. Добровольського, 1955

Руденко Г.Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (друга пол. ХІХ ст. — поч. 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.06 / Ганна Григорівна Руденко. — Дніпропетровськ, 2011.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України спр. 6, од. збер. 1308, арк. 131

І. Ф. Ковалева

ДНЕПРОГЕСОВСКАЯ  
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ  
1927—1932 гг.

Рассматривается организация и деятельность комплексной экспедиции, проводимой в Днепровском Надпорожье в 1927—1932 гг. в связи со строительством Днепрогэса. Анализируется организация работ, их финансирование, кадровый состав. Определен вклад первой новостроечной экспедиции в изучение археологических памятников Днепровского Надпорожья а также в последующее развитие законодательства в сфере охраны памятников в зонах новостроек.

I. Kovaleva

ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION FOR  
DNIEPER HYDROELECTRIC STATION  
IN 1927—1932

The article considers organization and activity of the complex expedition in 1927—1932 connected with Dnieper Hydroelectric Station construction. Work organization, financing, personnel structure are being analyzed. Paper defines contribution of first new-building expedition into studying archaeological sites of Dnieper Nadporizhya and subsequent development of the legislation in protection of archaeological sites in zones of new constructions.

С. К. КОЗЛОВСЬКИЙ

## ПОЛЬСЬКІ УКРАЇНЦІ І УКРАЇНСЬКІ ПОЛЯКИ У ЛЬВІВСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ 1905—1945 РОКІВ \*

Стаття присвячена постатям, долям та взаємовідносинам польських і українських археологів, що мешкали та працювали на Галичині у першій половині ХХ ст. Висвітлено загальновідомі і маловідомі імена дослідників, що стояли біля витоків сучасної польської і української археології.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, персоналістика, Україна, Польща.

Українці і поляки, Богдан Хмельницький і Ярема Вишневецький, вільні козаки і польські «пани», Корсунь і Берестечко, уманська різанина і Брестська унія, Петлюра і Пилсудський, Львів і Lwów.

Українцями чи поляками ми є, тому що батьки, тому що віра, тому що мова, школа, вибір, історія, кохання. Можна бути повноцінним українцем, або повноцінним поляком, або кимось поміж ними — польським українцем чи українським поляком.

Саме такими — повноцінними і не зовсім, були галицькі археологи перших років ХХ століття. Це вони стояли біля витоків сучасної польської і української археології. Ця розвідка буде присвячена саме їм.

Вони жили в одній державі, в одному місті, можливо, у двох, належали до двох народів, їх ділило лише етнічне походження і прагнення народності, їх об'єднували молодечі приязні. Ось кілька слів про них.

\* \* \*

Велика імперія, яка ще постійно розширювалася, велич Відня і убогість простих людей. Багато народів, не завжди щасливих.

\* У статті збережено авторську редакцію

На північно-східних кордонах цього потужного об'єднання лежить Королівство Галичини і Лодомерії, яке називали «Королівством Голичини і Голодомерії». У цьому королівстві два народи, два великі міста — Львів і Краків, в обох — університети, відповідно Францішка І і Ягеллонський, і в обидвох вищих навчальних закладах — кафедри археології. У Львові — професор Кароль Хадачек, радше класик, у Кракові — проф. Пьотр Беньковскі, теж класик і проф. Владзімеж Деметрикевич (преісторик).

Довкола Деметрикевича і Хадачка декілька років перед І Світовою війною зосереджується група молодих поляків і українців. Вони будуть одними з перших сучасних спеціалістів-археологів у своїй країні.

У Львові це поляки: народжений у Самборі Владзімеж Антоневиц і народжений в Юр'еві Польському в Росії Роман Якимович, а також українці: народжений у Хирові Ярослав Пастернак і Володимир Гребеняк зі Львова, і нарешті, напівукраїнець, напівполяк Богдан Януш, також зі Львова, хоча він не стане студентом, оскільки не має закінченої середньої освіти.

Натомість у Кракові це будуть поляки: Юзеф Журовський з-під львівських Підгайців, але випускник краківської гімназії, і Леон Козловський із Пшибиславіц під Меховим, а також народжений в Сокалі сполонізований українець Міхал Древіко. Пізніше появиться ще один поляк — Габріель Леньчик із Хусова під Ланцутом.

Молоді археологи здебільшого походили з родин галицької нижчої інтелігенції (греко-католицький парох, вчитель, чиновник нижчого рангу, адміністратор маєтку), а також селян (Леньчик) і землевласників (Козловський).



У Львові вони навчаються у 1909—1914 роках, одні недовго, бо переїдуть до Кракова (Антоневич, Якимович), інші — аж до початку війни (Пастернак, Гребеняк), закінчуючи або майже закінчуючи навчання. У програмі є поміж іншими, археологія у Хадачка (класична), історія у видатного Михайла Грушевського, антропологія і етнографія у Яна Чекановського і філософія у знаменитого Казимира Твардовського. Подібно у Кракові, але там більше преісторії в Деметрикевича, лекції з класики читає Беньковскі, антропологію викладає Талько-Хринцевич, нумізматику — Гумовскі, а Копера веде історію мистецтв. Натомість у Кракові набагато краща музейна база, Деметрикевич є директором Преісторичного музею Академії умінь, у Львові натомість не надто багаті музейні надбання знаходяться в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка, у музеї Дзедушицьких і в університеті.

Навчання можна завершити звичайним дипломом або отримати ступінь доктора. Його важко здобути то через війну, то з приводу смерті Хадачка, або через виїзд Деметрикевича.

У Львові молодих людей скеровують під час студій, а навіть раніше — за участю Богдана Януша їм організують екскурсії, вони фотографують, читають книги з бібліотеки вчителя, пишуть популярно-наукові статті, ходять до бібліотеки Оссолінеум і співпрацюють із Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, досліджують околиці, виїжджають у гори.

Потім поляки поїдуть на навчання до Кракова (також незадоволені професором?), натомість українці залишаться у Львові до початку війни.

У Кракові молодь єднає Преісторичний музей Академії умінь, Деметрикевич висилає Антоневича, Древка, Козловського і Журовського на розкопки, Козловський додатково працює в Еразма Маєвського у Варшаві, веде також власні розкопки від імені Деметрикевича і Маєвського, їздить зі Шмітом на Кавказ. На однорічне навчання приїздить до Кракова Юзеф Костшевскі.

\* \* \*

Потім все зруйнувалося — вибухла Велика Війна, росіяни захопили Львів і дійшли до Кракова, Хадачек наклав на себе руки. Деметрикевич виїхав на кілька років до Швейцарії, а молоді пішли на війну, з якої не всі повернулися, або емігрували, як Древка.

Дипломи отримали Антоневич і Древка, Гребенякові, Журовському і Якимовичу теж уже до цього недалеко. Докторати вони здобудуть після війни, а Козловський і Антоневич захистять їх до закінчення війни, перший — у Шміта, другий — у Беньковського.

У Кракові війна також порушує галицький спокій, бо майже від самого початку професор

виїхав у Цюрих, але Древка вже отримав диплом, Антоневич захистив дисертацію в Беньковського, а Козловський — в Тюбінгені.

Молоді краків'яни, як і львів'яни, йдуть на війну, захищати Цісарство (Імперію), але й закінчити навчання — хто у Відні (Антоневич, Журовський), хто у Празі (Антоневич, Якимович). З львів'ян Пастернак пізніше навчатиметься у Празі, але перед тим досліджуватиме музеї у Брно та Трієсте.

Проте тепер треба боротися «Pro sísaře rána a jeho rodin», як нас навчає чеська військова пісня, а улюблену археологію залишити на потім, хоча можливість навчатися у Відні, Празі, Тюбінгені чи Трієсте траплялася не раз.

На фронт ідуть поляки й українці. В 19 полку Landwehr і в 30 полку галицького фронту воюють Гребеняк і Антоневич, на італійському фронті (а раніше в Галичині) служать Пастернак, Журовський і Леньчик (відповідно у полках 41, 16 Landwehr і 17).

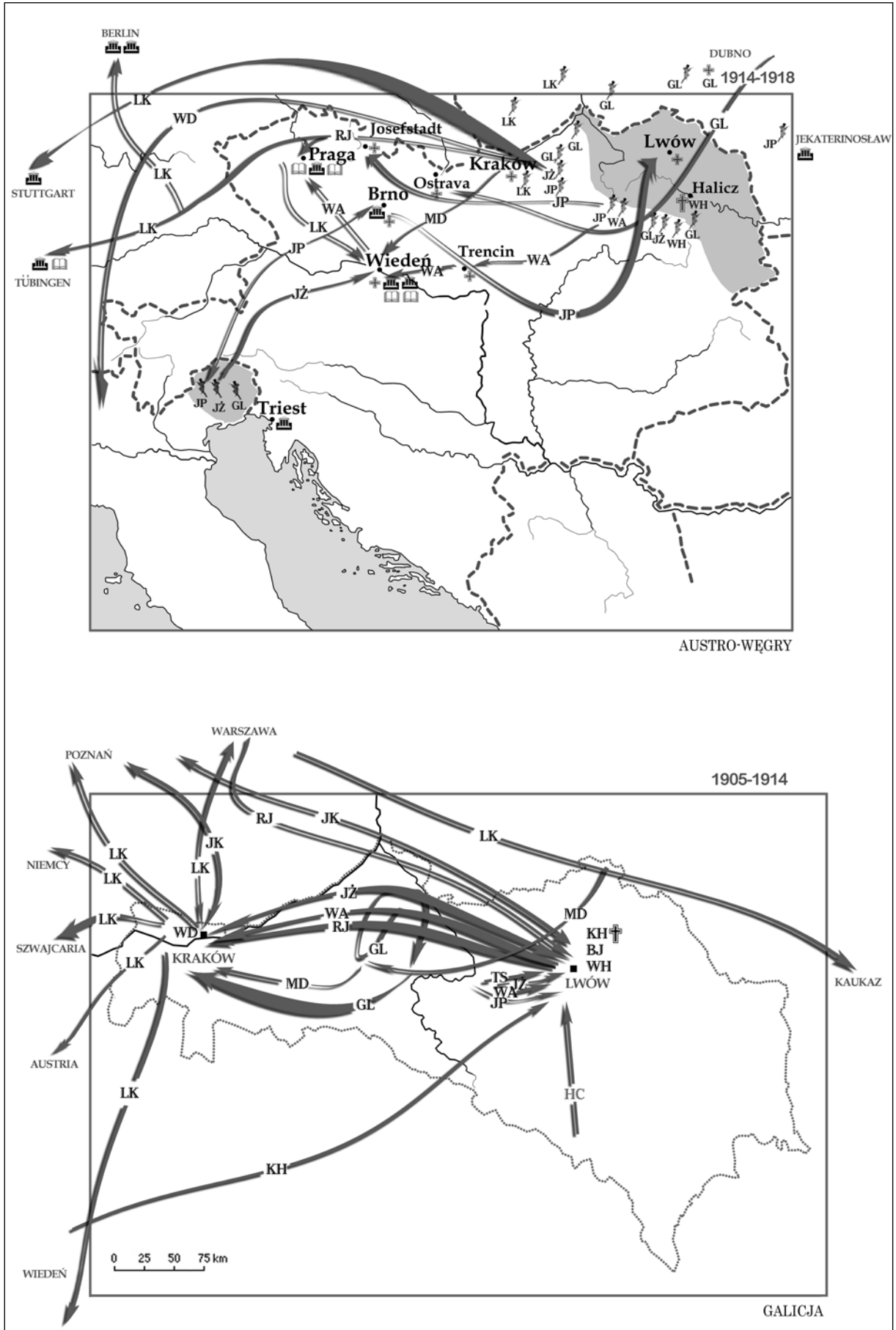
Молоді ведеться по-різному: навесні 1915 року в битві за Галич гине велика надія української археології — Володя Гребеняк, у цьому ж році поранено його близького приятеля. Влодек Антоневич поранений під карпатським Ужохом, натомість інша надія української археології — Ярослав Пастернак серйозно поранений в одній з битв на річці Ісонцо.

У той же час Леон Козловський у 1 полку уланів Легіонів Польських проходить келецько-малопольську кампанію, потрапляє до лікарні (після нещасного випадку під час кінної їзди), а пізніше на деякий час потрапляє до австрійської в'язниці в Замості.

Після відновлення сил, Антоневич і Пастернак можуть продовжити навчання, то у Відні у Хоєрнеса і Менгіна, то в музеї Францішка Йозефа в моравському Брно, з фронту до Відня повертається Журовський, це дозволить йому вивчати археологію у Менгіна та історію мистецтва у Стшиговського.

До війська не пішли Древка, оскільки він був учителем і Якимович як російський громадянин, однак обидвоє виїхали: перший — до Відня (польська гімназія), другий — до Праги (студії у Нідерле і робота в Національному музеї).

Єдиним із нашої групи, який під час війни залишився у Львові, був Богдан Януш, напівукраїнець, напівполяк, нещасна людина поміж двома націями, без закінченої середньої освіти, без вищої освіти, радше заслужений антиквар, ніж археолог, вчитель Пастернака, Гребеняка, Якимовича і Антоневича, пов'язаний із НТШ, потім із музеями в Станіславові і Тернополі, зберігач археологічних пам'яток Південно-східних кресів. Відкинений обома націями, він урешті покінчив життя самогубством. Однак перед тим написав кілька хороших книг, поміж іншими описав «293 дні російської окупації у Львові».



\* \* \*

Листопад 1918 року приніс занепад Австро-угорської імперії, а також розбудив польську й українську надію. Обидва народи прагнули незалежності, одному це вдалося — постала Річ Посполита, іншому — ні, українці ще довго не могли досягнути своєї Самостійної України.

Західна Україна стала територією двосторонніх претензій, поляки вважали її своєю історичною польською провінцією (з XIV століття). Українці у листопаді 1918 року створили Західно-Українську Народну Республіку зі столицею у Львові і обрали президентом Євгена Прушевича. На базі легіону Січових стрільців, а також демобілізованих українських відділів австрійської армії було організовано Українську Галицьку Армію, яку поділили на бригади. Львів було захоплено на початку листопада. Через опір поляків війська вивели з міста, але розпочалася блокада міста. Пізніше поляки вислали т. зв. Перемиську відсіч і витіснили противника.

У тісному зв'язку з українським зривом і польською відповіддю знаходяться долі трьох археологів, двох українських (Пастернак і Смішко) і польського (Леньчик).

Чотар Пастернак з 7 Стрийської/Львівської бригади воюватиме проти підпоручника Леньчика. Чотар програє й у зв'язку з подальшими польськими репресіями змушений залишити країну (втік до Чехословаччини), стрілець Смішко залишився у Польщі, він не зізнався у тому, що воював, а навіть пізніше відслужив у Війську Польському. Поляк після демобілізації став учителем, потім склав іспити на атестат зрілості і закінчив археологію у Кракові (з докторатом).

Ось так Україна, а також Польща втратили на кілька років в особі Пастернака визначного археолога, можливо, професора Львівського українського університету, обіцяного українцям польською владою, але так і не створеного. Через кілька років він однак повернувся до Польщі доктором університету Кароля у Празі, нострифікував чеський диплом у Антоневича у Варшаві (старі знайомства), потім деякий час був пов'язаний із Ставропільським інститутом і митрополитом Шептицьким (братом польського генерала), розкопував Старий Галич, потім був професором за часів перших советів, працював у німецькому Інституті досліджень Сходу і знову, бідний, мусів утікати — шкода видатного вченого.

Результати Великої Війни для одних були корисними, для інших — ні. Зникає Австро-Угорщина, з'являється Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Литва, Латвія і Естонія, не втримаються вільна Білорусь і Українська Народна республіка зі столицею у Києві та Західно-Українська Народна республіка зі столицею у Львові — першу знищать більшовики, другу — поляки.

У результаті українська наука втратила молодих археологів — Гребеняка, який загинув в

галицькій офензиві, Пастернака, бо емігрував, а також Левка Чикаленка, учня Федора Вовка з Санкт-Петербурга, дослідника Мезина і Городка під Рівним, II секретаря Великої і члена Малої Ради Української Народної Республіки. Це там Михайло Грушевський став прем'єром, Симон Петлюра — отаманом, це саме його Юзеф Пілсудський буде перепрошувати «*Ja Was Panowie bardzo przepraszam*». Лекції Грушевського у Львові раніше відвідували Антоневич і Гребеняк, можливо, Якимович, але не Пастернак (чому?).

Чикаленко, син видатного українського діяча, втікає у 1920 році до Польщі, потім у Празі у Вільному Українському університеті захищає дисертацію. Пізніше він відвідує Францію, вивчає матеріали у Варшаві і Львові, але професійно не займається археологією, хоча іноді проводить розкопки (напр., Червень Нестора). Під кінець II Світової війни він емігрував на Захід. Це велика втрата.

Так уперше розпався львівський археологічний осередок, помер професор Хадачек, на війні загинув Гребеняк, виїхали Антоневич і Якимович, емігрував Пастернак, виїхав Чикаленко. Практично все треба було починати спочатку, хоча Януш (до 1930 р.), а потім Пастернак, який повернувся з Праги й Чикаленко з Парижа, ще підтримували традиції.

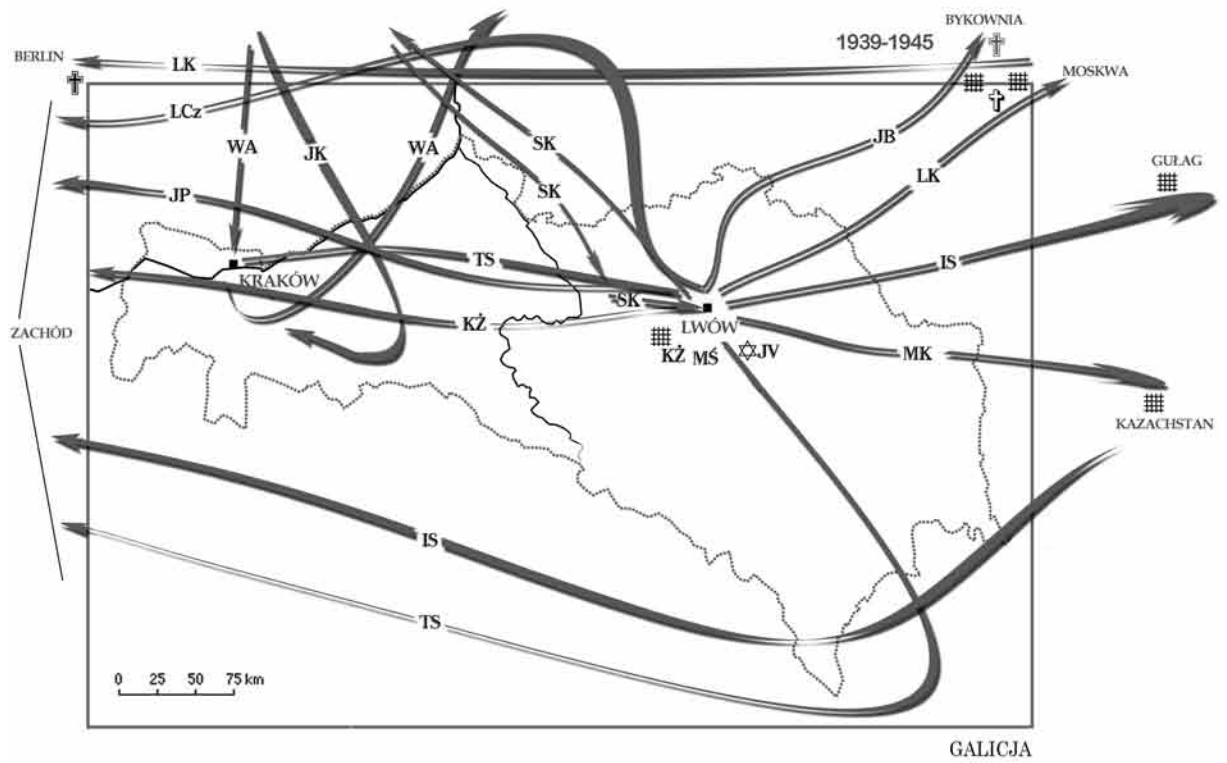
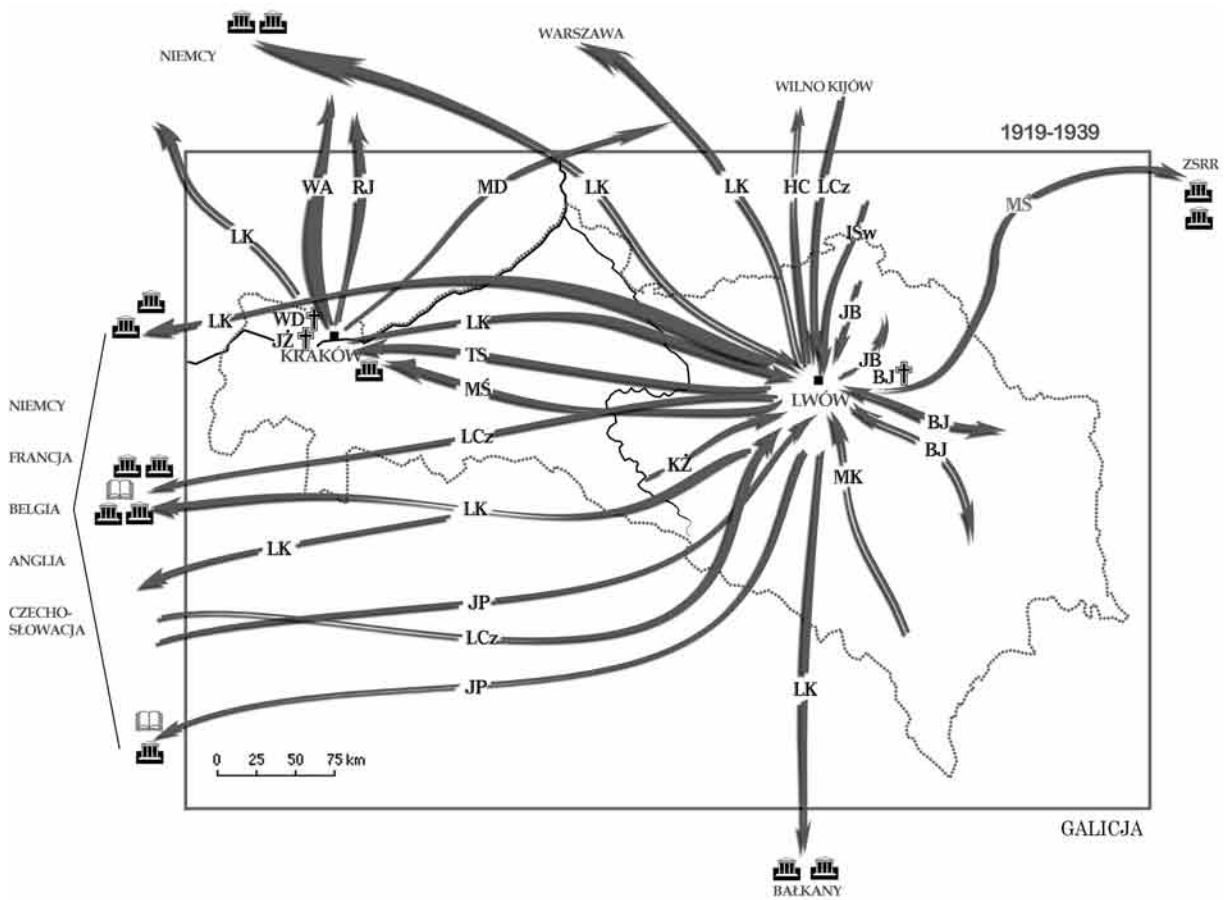
Ще до завершення Світової війни, у січні 1918 року, у Львові з'явився Юзеф Костшевські, пізніше познанський професор і видатний польський археолог. Він отримав пропозицію стати завідувачем кафедри археології у місцевому університеті, тому габілітувався на доцента там же, у Чекановського, Буланди і Семірадського. Австрійська бюрократія передбачала ще підтвердження докторського ступеня у міністерстві у Відні, однак через загальний воєнний безлад затвердження відбулося з великим запізненням настільки, що Імперія перестала існувати, натомість з'явилася Польща. Отож Костшевські міг внести власний вклад у започаткування університету в Познані, в якому для нього було створено відповідну кафедру.

Саме так Львів у 1918 році не здобув професора, який може був би менш прихильним до українських справ, ніж Леон Козловський, якого взяли на роботу в університет Яна Казимира у 1921 році.

Достеменно не відомо, яку саме назву мала докторська дисертація Костшевського, це, правдоподібно, могла бути «Великопольща у доісторичні часи».

\* \* \*

У 1920 році, коли Пастернак уже був у Чехословаччині, а Чикаленко саме приїхав до Польщі, Леон Козловський у Кракові захистив докторську дисертацію з археології. Він сподівався, що працюватиме у Варшавському університеті, але дії Антоневича йому це



- LEGENDA**
- |     |     |     |     |     |     |     |     |     |      |
|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|------|
| — 1 | — 2 | — 3 | — 4 | — 5 | — 6 | — 7 | — 8 | — 9 | — 10 |
|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|------|

унеможливили. Антоневи́ч стане професором у Варшаві, а Козловський «отримає» Львів (у 1920 р., у 1921 р. після більшовицької війни, він став завідувачем кафедри).

З'являються також студенти: поляки Ян Брик, Тадеуш Сулімірські, Казімеж Журовські, Хелена Цехак, Ірена Сівек, українці Маркіян Смішко і Михайло Клапчук, росіянин Ігор Свешніков і єврейка Юзефіна Фогель. Це лише ті, хто закінчив навчання.

Спочатку Козловський взяв на роботу поляка — Я. Бри́ка, але після того як він став бурмістром Кам'янки Струмилової, бере українця — М. Смі́шка, пізніше ще приймає Т. Сулімірського і К. Журовського, а перед початком війни — І. Сі́век до нового музею Червенської землі. Козловський пропонував також роботу Людвікові Савіцькому, а пізніше сам став міністром і прем'єром, отож кафедру передав Сулімірському, який після повернення керівника став професором у Кракові після смерті Ю. Журовського.

Польсько-українські відносини бувають напруженими, Степан Бандера організовує замах на міністра Перацького. Козловський у відповідь створює табір у Березі Картузькій, але в археології Козловський і Старчук, Журовський і Смішко, Кобильнік і Сулімірські, Пастернак і Рейман, Фітцке і Цинкаловські й надалі працюють разом. Студент Клапчук отримує стипендію, а Смішко — гроші на довші виїзди до Кракова і СРСР. Після вторгнення советів Пастернак і Смішко приймуть до себе поляків.

Але Януша відкинули, немає українсько-го університету у Львові, тим не менш, Цинкаловські співпрацює з Музеєм Археології в Варшаві (РМА), Полянські дає матеріали Круковському, а РМА дозволяє Чикаленкові проводити розкопки.

Але це одне — за шкалою макро, зовсім інше — за шкалою мікро.

\* \* \*

Совети ввірвалися до Польщі / Західної України 17 вересня 1939 року, «захищаючи» братні народи від «утисків польських панів». Однак, маленький львівський археологічний світ не розпався, хоча відтепер українці стали керівниками, а поляки — підвладними.

Але, звичайно, не Київ чи Львів вирішують долі людей. Вирішує Москва, діючи з допомогою НКВД, яке використовує давню ворожість між людьми.

Спочатку такий собі Олександр Прусевич доносить НКВД на Леона Козловського, у результаті чого він отримує на Луб'янці смертний вирок. Однак Бог його оберігає і професор потрапляє до польської армії в Бузулуку, втікає з неї здається німцям на фронті під Тулою. Врешті він опиниться в Берліні й там помре під час бомбардування.

Наступний — Ян Брик, бурмістр Кам'янки Струмилової, якого «визволителі» розстріляли у Биковні під Києвом, третя — Ірена Сівек, яка потрапила в Гулаг, і лише пізніше, після різних перепитій, опинилася на Заході.

Але страждали не лише поляки, Михайло Клапчук виявився «українським націоналістом», отже також опинився в таборі, а пізніше в Союзі йому не дозволили захистити дисертацію. Інші «націоналісти», тобто українські патріоти Пастернак і Чикаленко також отримали покарання — вони були змушені емігрувати на Захід, схоже як це вчинив раніше Тадеуш Сулімірські. Чикаленка взагалі не цитували в радянській літературі.

Пояснення до карт:

- 1 — переміщення осіб
- 2 — музеї
- 3 — навчання
- 4 — смерть
- 5 — Голокост
- 6 — смертний вирок
- 7 — лікарня
- 8 — фронт
- 9 — в'язниця, табір
- 10 — райони військових дій

Іменний покажчик:

- WD — Владзімеж Деметрикевич;
- LK — Леон Козловський;
- JK — Юзеф Костшевські;
- KN — Кароль Хадачек;
- MD — Міхал Древо;
- GL — Габріель Ленґчик;
- RJ — Роман Якимович;
- JZ — Юзеф Журовський;
- WA — Владзімеж Антоневи́ч;
- TS — Тадеуш Сулімірські;
- JP — Ярослав Пастернак;

- VJ — Богдан Януш;
- WH — Володимир Гребеняк;
- HC — Хелена Цехак;
- MK — Михайло Клапчук;
- JB — Ян Брик;
- MŚ — Маркіян Смішко;
- LCz — Левко Чикаленко;
- KZ — Казімеж Журовські;
- ISw — Ігор Свешніков;
- IS — Ірена Сівек;
- JV — Юзефіна Фогель;
- SK — Стефан Круковські.

Урешті поляки — Журовські (ще перебував в ув'язненні Гестапо), чи Маєвські і Буланда «репатрійовані» до нової Польщі, натомість Юзефіна Фогель загине під час Голокосту.

Статистика трагічна — подумати тільки, що, схоже, поляки й українці не терпіли один одного, але в результаті обидві групи археологів страждали не від взаємних репресій, а від окупантів. Отже, попри пропаганду, українці і поляки співпрацюють на ниві археології за часів «перших советів» (Історичний музей, університетська кафедра на чолі з Пастернаком, Інститут археології АН УРСР), натомість під час німецької окупації українці працюють в німецькому Інституті Східної Праці, а поляки радше займаються різною принагідною роботою.

І знову все зруйнувалося в львівській археології: не жили професор Козловський, магістр Фогель, доктор Брик, урешті Богдан Януш, на Захід виїхали професор Пастернак, доктор Чикаленко і професор Сулімірські, а дорогою через Гулаг була вигнана на Захід магістр Сібек. Казімеж Журовські, Тадеуш Журовські, Казімеж Маєвські і Едмунд Буланда виїхали зі Львова до нової Польщі. До Варшави повернувся Стефан Круковські, а доктор Цехак ще до початку війни виїхала у Вільнюс, натомість студента Клапчука НКВД вислало в табір у Казахстані, а надбання вчених німці вивезли на захід.

Ой, знову не мала щастя львівська археологія, не мала.

\* \* \*

Так закінчилися перші 40 років історії професійної львівської археології, два початки, дві катастрофи і наступний, уже третій початок, на щастя, зі Смішком і Свешніковим зі старого складу. Той третій початок відбувся, проте, в інших історичних умовах і в більшості, з іншими акторами, ніж раніше ..., така доля.

С. К. Козловский

ПОЛЬСЬКІЕ УКРАИНЦЫ И  
УКРАИНСКИЕ ПОЛЯКИ  
ВО ЛЬВОВСКОЙ АРХЕОЛОГИИ  
1905—1945 ГОДОВ

Статья посвящена галицким археологам первой половины XX ст., стоявшим у истоков современной польской и украинской археологической науки. Прослеживаются процессы становления ученых, обучение в университетах, исследовательская и преподавательская деятельность во Львове, Кракове, Варшаве, Праге, Вене и других центрах. Судьбы исследователей рассматриваются на фоне сложных, порой трагических, политических и социальных событий того времени (распад империй, войны, революции, репрессии). Утверждается, что профессиональная львовская археология пережила в этот период два начала и две катастрофы. Освещаются хорошо известные и малоизвестные личности, внесшие вклад в развитие археологической науки двух стран.

S. K. Kozłowski

POLISH UKRAINIANS AND  
UKRAINIAN POLES  
IN UKRAINIAN ARCHAEOLOGY  
IN 1905—1945 YEARS PERIOD

The article touches upon the subject about Galician archaeologists in first half of the twentieth century which stood behind the modern Polish and Ukrainian archaeology. It traces the processes of scientists uprising, university education, teaching and research activities in Lvov, Krakow, Warsaw, Prague, Vienna and other centers. Article covers researchers' fates considered on the background of complex and sometimes tragic, political and social events of the time (the breakup of empires, wars, revolutions, repressions). Author claims professional Lviv archeology survived two start-ups and two disasters within this period. Also well-known and less-known personalities who developed the archaeology of these two countries are highlighted.

О.В. Колибенко

## УКРАЇНСЬКА СПАДЩИНА ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО

---

Археолог, спелеолог та музеєзнавець Г.Я. Стеллецький сорок років присвятив пошукам бібліотеки Івана Грозного. У статті розглянуто його діяльність на території України у 1918—1923 рр.

**К л ю ч о в і с л о в а:** Г.Я. Стеллецький, археологічні пам'ятки, Лубенський краєзнавчий музей, ВУАК.

Серед діячів української археології та музейної справи 20-х рр. ХХ ст. особливе місце належить Гнату Яковичу Стеллецькому. На відміну від багатьох українських археологів та музеєзнавців тієї доби, його ім'я було повернуто із забуття значно раніше, ніж кінець 80-х рр. ХХ ст. — ще на початку 60-х рр. Сталося це, очевидно, у зв'язку із значним суспільним резонансом, який викликали в атмосфері «хрущовської відлиги» науково-популярна книга Р.Т. Пересветова «Тайны выцветших строк» (1961 р., перевидання 1970 р.) [Пересветов, 1970] та публікації в центральній газеті «Неделя» (1962 р.) окремих розділів з неопублікованої на той час книги Г.Я. Стеллецького про пошуки бібліотеки Івана Грозного.

Нечисленні на сьогодні публікації, у яких висвітлена багатогранна діяльність цієї непересічної особистості, відображають як широту його наукових зацікавлень, так і неоднозначну оцінку його внеску у дослідження археологічної спадщини — від «подвижника» до «шкідника». Так, на думку Б.С. Ванцака та О.Б. Супруненка, «нам, сьогоднішнім, гріх було б забути «фанатичного й невтихомирного» Гната Яковича Стеллецького, який своєю діяльністю ніби завершив певний історичний цикл археолого-краєзнавчих розшуків на Лубенщині і

Полтавщині Г.С. Кир'якова, Ф.І. Камінського, К.М. Скаржинської. Теперішньому часові теж, ой, як потрібні подвижники, і їм є кого брати за взірець» [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 82]. Зовсім іншої думки дотримується московський дослідник, археолог Л.А. Беляев: «В большинстве своем члены «Старой Москвы» имели к археологии мало отношения, а те, что как будто считали себя, среди прочего, археологами, — такие, например, как И.Я. Стеллецкий, — принесли ей больше вреда, чем пользы» [Беляев, 2011, с. 46—47].

Однією з перших наукових публікацій про Г.Я. Стеллецького є невелика замітка Б.С. Ванцака, надрукована у тезах доповідей та повідомлень другого обласного науково-практичного семінару «Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины» під промовистою назвою: «И.Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик» [Ванцак, 1989].

У 1993 р. у видавництві «Московский рабочий» вийшла друком книга Г.Я. Стеллецького «Мертвые книги в московском тайнике», де оповідалось про історію бібліотеки Івана Грозного та її пошуки. Книга містила передмову Т. Белоусової [Белоусова, 1993] та післямову А. Амосова [Амосов, 1993], у яких названі автори окреслювали основні віхи його життєвого шляху, акцентуючи увагу читачів на головній справі його життя — пошуку бібліотеки Івана Грозного. Цьому ж присвячено й ще одну книгу Г.Я. Стеллецького «Поиски библиотеки Ивана Грозного», видану в Москві у 1999 р. [Стеллецкий, 1999].

Наступною працею про Г.Я. Стеллецького є один із розділів цитованої вище невеликої монографії Б.С. Ванцака і О.Б. Супруненка, що висвітлює життєвий і творчий шлях кращих

представників Лубенського осередку археологічного збиральництва кінця XIX — початку XX ст. Ця робота містить низку цікавих архівних документів про діяльність Г.Я. Стеллецького, опублікованих уперше [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 71—82, 103—107].

У іншій своїй монографії, характеризуючи археологічну діяльність Лубенського музею К.М. Скаржинської, О.Б. Супруненко дає коротку характеристику пам'яткоохоронної та музейної роботи і археологічних досліджень Г.Я. Стеллецького, проведених ним на Полтавщині [Супруненко, 2000, с. 55, 203, 240, 256].

Кілька близьких за змістом публікацій про археологічні дослідження Г.Я. Стеллецького у с. Суботіві на Чигиринщині опублікувала Н.В. Кукса [Кукса, 2001; 2002а; 2002б; 2002в]. У одній з її публікацій було вміщено малюнок Г.Я. Стеллецького — «план поховання Богдана Хмельницького» [Кукса, 2002б, с. 17], вперше оприлюднений друком у невеличкій замітці О.В. Сидоренка і А.О. Супруненко [Сидоренко, Супруненко, 2001].

Звернення до мережі Інтернет показало, що інформація про Г.Я. Стеллецького знаходиться там не лише у «Вікіпедії», але й на численних сайтах типу «Старинная Москва», сайтах спелеологів, диггерів тощо [Проклятые сокровища; Тайники и рудники; Игнатий Стеллецкий]. Крім того, у 2008 р. ТК «Цивілізація НЭО» було знято й продемонстровано на 1 каналі Російського телебачення (ОРТ) документальний фільм «Игнатий Стеллецкий» у серії «Генни и злодеи XX века» [Игнатий Стеллецкий: Док. фильм]. Наявна на цих сайтах інформація про Г.Я. Стеллецького перегукується з анотацією до названого фільму й зображує його таким собі «гуру» підземників («воинствующий подземник»), «першим російським диггером» у сучасному розумінні цього слова: «Игнатий Яковлевич Стеллецкий, историк, археолог, первый отечественный спелеолог (пещеровед), всю свою жизнь был одержим одной идеей, всю жизнь он посвятил ее осуществлению. Сорок лет он искал библиотеку Ивана Грозного [Генни и злодеи].»

Практично нічого про «український» період активної діяльності Г.Я. Стеллецького (1918—1923 рр.) названі джерела не повідомляють. Як правило вони містять два стандартних речення: «После начала Октябрьской революции и Гражданской войны, Стеллецкий оказался в Украине. С 1918 года он — профессор Украинского университета в Киеве, где читает курс археологии» [Стеллецкий, Игнатий Яковлевич].

Зрозуміло, що насправді фонд Г.Я. Стеллецького (ф. 823) у Російському державному архіві літератури та мистецтва (РГАЛИ) містить значно більше інформації про його діяльність в Україні. В усякому випадку, серед його паперів там зберігаються й близько двадцяти

автобіографій та автобібліографій за 1918—1948 рр., спогади під українською назвою «Мої шукання», датовані 1934—1948 рр., а також щоденники за 1917—1949 рр. та маса інших документів (статті, лекції, нариси, записні книжки, листи) [Стеллецкий И.Я. Краткий обзор архивного фонда РГАЛИ].

Отже, спробуємо визначити місце Г.Я. Стеллецького у розвитку вітчизняної археології та музеєзнавства, скориставшись у якості джерел опублікованими та неопублікованими документами з Наукового архіву Інституту археології НАН України та Лубенського краєзнавчого музею.

Як уже зазначалося, збереглося досить багато автобіографій Г.Я. Стеллецького. Власноручно переписану копію однієї з них, датовану 21 листопада 1923 р., надіслала з Москви у 1951 р. на прохання директора Лубенського краєзнавчого музею В. Буніної друга дружина Г.Я. Стеллецького М.М. Ісаєвич. Ця копія автобіографії, як і лист М.М. Ісаєвич до В. Буніної, датований 20 березня 1951 р., та доповідь на тему: «Кем был И.Я. Стеллецкий», прочитана на присвяченому його пам'яті засіданні, зберігаються у фондах Лубенського краєзнавчого музею (копії названих документів надав нам, на наше прохання, полтавський науковець В. Подрига, за що ми висловлюємо йому щиро подяку).

Отже, як свідчать ці документи, Гнат Якович Стеллецький народився 3 лютого (29 січня за ст. стилем) 1878 р. в с. Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині — Запорізького р-ну Запорізької обл.) у духовній сім'ї. Ще у дитинстві разом з батьками переїхав у с. Балаклію Зміївського повіту Харківської губ. (нині м. Балаклія, районний центр Харківської обл.). Початкову освіту отримав у селі, середню — в Харкові, вищу — у Київській духовній академії, яку закінчив у 1905 р., захистивши дисертацію на перший учений ступінь. Після закінчення духовної академії Г.Я. Стеллецький був призначений викладачем історії та географії у російсько-арабську семінарію в Палестині. На одному кораблі з ним туди ж пливла й вихованка Лубенської жіночої гімназії та історичного відділу Одеських жіночих педагогічних курсів Ганна Супруненко — його майбутня дружина, яка мала викладати у м. Латгалії російську мову [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 73]. Як свідчить у своїй автобіографії Г.Я. Стеллецький, «з р.1905 мандрував з науковою метою по Близькому Сходові: Балканах, Єгипту, Сирії й М.Азії, при чому біля двох років прожив в Назареті та Єрусалимі, уважно студіюючи з осібно печерний світ» [ЛКМ, № 2424/1, 2 арк.]. Про цей же період у його житті М.М. Ісаєвич так написала у своїй доповіді: «Окончив ученье, он устремился в Палестину, как к источнику древностей, обильному многочисленными подземными тайнами. Там он произвел много



исследований, отыскал таинственную крепость — пещеру Иотапаты, связанную с Иосифом Флавием, которую много ученых искали и не могли найти, пещеру Адуламы, столь же таинственную и труднодоступную.

В процессе этих работ он вполне осознал себя природным археологом-подземником» [ЛКМ, № 2424/1, 5 арк. 1].

Повернувшись у 1907 р. до Росії, Г.Я. Стеллецький вступив на навчання до новоствореного Московського Археологічного Інституту, який закінчив у 1910 р. зі званням ученого археолога. У ньому ж він невдовзі став професором та дійсним членом Інституту, читав лекції по археології Сходу.

Ще у 1908 р. Г.Я. Стеллецький був прийнятий на службу до Московського архіву міністерства юстиції, де, окрім офіційних канцелярських обов'язків, займався збиранням інформації про пам'ятки старовини з території усїєї Російської імперії. Одночасно, він брав участь у Археологічних з'їздах та проводив розкопки. В автобіографії він пише, що «для Чернігівського провадив розкопки по дорученню і на кошти Д.Я. Самоквасова, могильників і городища в м. Снітині на Лубенщині, у р. 1908; для Новгородського з'їзду, по дорученню Моск. Археол. Тов-ва, на цвинтарі Київо-Софійського Собору і замку Вишневецького в м. Лубнях; для Псковського з'їзду — який не відбувся, — досліджував Прибалтику на кошти Моск. Археол. Т-ва» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 1].

Перша світова війна негативно вплинула на проведення археологічних досліджень у європейській частині Російської імперії, однак не завадила Г.Я. Стеллецькому продовжити свої археологічно-спелеологічні розшуки в іншому регіоні. Навіть навпаки — він скористався своєю участю у ній для вивчення печерного світу Закавказзя: «На прикінці 1916 добровольцем, з науковою метою, подався до Кавказу, де Головним Управлінням завойованих країн Туреччини в Тіфлісі був запрошений на посаду археолога, з дорученням утворити археологічну експедицію в прифронтівій смузі Трапезунд — Багдад. Але встиг я пройти лише турецьку Вірменію, тримаючись слідів «Десяти тисяч» Ксенофонта: Трапезунд — Болібурт — Гепір — Ерзерум — Карс — Александрополь — Каракілісса — Мелаперт — Муш — Бітіяс» [Там само].

Експедиція закінчилась на початку 1918 р., коли Г.Я. Стеллецький переїхав до Києва, де влітку того року читав лекції з археології України на курсах для вчителів середніх шкіл (очевидно, саме ці курси й називались «Українським народним університетом»). Пізніше він «зайняв посаду у Відділі охорони старовини й провадив тут розкопки печер на Звіринцю од Управління по забудованню Київа та його околиць. Тоді ж таки, сукупно з небіжчиком археологом А.Д. Ертелем, досліджував під-

земелля, мамутів та числені дюнові стоянки на околицях Київа» [Там само].

Дружина Г.Я. Стеллецького — Г.В. Супруненко, яка теж закінчила Московський Археологічний Інститут (1914 р.), ще у 1916 р. повернулася з Москви до Лубен, де працювала вчителькою у приватній гімназії О.М. Климової. У 1918 р. вона працювала у шкільній управі, потім завідувала дитбудинком у с. Снітин на Лубенщині, викладала на курсах ліквідації неписьменності для червоноармійців, учительувала у сільських школах [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 74—75]. На початку 1920 р. до Лубен з Києва переїхав і Г.Я. Стеллецький, де очолив заснований ним же ще 1 серпня 1918 р. «Український народний музей». Цей період свого життя він так описав у своїй автобіографії: «Об'їхав і описав усі панські руїни Лубенщини й зібрав з недобитків та недогарків досить великий для повітового міста музей. За 3½ роки праці на Лубенщині за підтримкою й на кошти Соввлadı, провадив розкопки замку Вишневецького, розкопки могильників, городищ, майданів і таємничого схову в с. Хелепцях. Об'їшов майже усі села, в яких прочитав двадцять п'ять лекцій на тему про історичні новини України й про місцеву старовину. Заснував по селах низку аматорських гуртків охорони старовини й занотував місцезнаходження дванадцяти мамутів Лубенщини. Здобуті колекції передав по акту до ЛубнарМузею, в серпні 1923 р.» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2].

Взагалі, лубенський період діяльності Г.Я. Стеллецького досить детально відображений у документах НА ІА НАНУ. Це, в основному, листи, прохання та звіти про наукову роботу, надіслані Г.Я. Стеллецьким до УАН і ВУАК у період з 23.07.1921 р. по 8.08.1922 р. Навіть зважаючи на односторонній та дещо суб'єктивний характер цих документів (всі вони написані власною рукою Г.Я. Стеллецького), все ж необхідно визнати, що наявна у них інформація підтверджує надзвичайну енергійність і невгамовний характер цього дослідника, його намагання охопити пам'яткоохоронною роботою широкі верстви населення, талант популяризатора історичних знань, значний внесок у врятування багатьох історичних пам'яток та музейних цінностей.

Першим з цих документів є лист Г.Я. Стеллецького до УАН від 23 липня 1921 р., в якому він пише: «Вважаючи на командіровку, одержану мною од Академії наук у 1919 р. за для досліду й охорони старовини на Полтавщині, мушу довести до відома Академії, що за цей термін мною засновано і відчинено на Лубенщині (у Лубнях): 1) Українського історичного музею (відчинена досі «Лубенська Галерія мистецтва»), 2) чотири філії музею, 3) центральний архів Лубенщини, 4) наукову бібліотеку, 5) Укр. Т-во охорони пам'яток старовини Лубенщини, 6) Археологічно-мистецький

гурток, і, вкупі з М.М. Павловим-Сільванським, 7) Комітет Науки та Культури на Лубнях і 8) філію Наукового Т-ва у Києві, що зараз при Академії Наук. Три секції — іст-філ, соц.-економ. і природнича — заклали собою перший семестр Лубенського університету. Іст.-археол. курси, під орудою Т-ва охорони, утворили екскурсію на могилу Шевченка, про наукові наслідки якої я зараз читаю ціл лекцій в Селбудинку.

Таким чином, як Київщина у 1919 р., так Полтавщина у 1920 р., простудійовані мною з боку старовини наочно. На черзі — дослідження пам'яток старовини Білорусії й Волині, для чого гадаю скористуватися двохмісячним відпуском.

Українську ж Академію Наук прохаю взяти, як і раніш, під свою егіду мої наукові досліди і дати відповідну наукову командіровку до Білорусії й Волині» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 154—154 зв.].

Через три дні (26 липня 1921 р.) Г.Я. Стеллецький звертається до УАН як голова Українського Товариства по дослідванню й охороні пам'яток старовини та мистецтва на Лубнях, завідувач Лубенським музеєм, вчений археолог з таким проханням: «Додаючи при цьому звіт про діяльність Лубенських наукових установ за рр. 1920—21 щиро прохаю Академію звернути свою високу увагу й прийняти під свій авторитетний протекторат цей науковий вогник життя Лубенщини, без чого, за можливим від'їздом головних діячів, він може цілковито завмерти.

Крім того, прохаю Укр. Академію Наук допомогти мені в моєму науковому завданню: зібрати як найбільше матеріалів по археології України шляхом особистих екскурсій і роз'їздів по її території й за для цього дати мені наукову командіровку на Білорусію й Волинь.

Нарешті, прохаю Академію зглянутись на мою посилену діяльність на користь рідної історії та археології й оказати моральну підтримку, удостоївши високої чести — звання члена-кореспондента Укр. Академії Наук» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 192—192 зв.].

До цього прохання Г.Я. Стеллецький додав «Звіт про діяльність наукових установ м. Лубень на Полтавщині», у якому зазначив, що 1 серпня 1918 р. у м. Лубнях було засновано музей, фундатором якого був вчений археолог Гнат Якович Стеллецький, який на той час перебував на службі у ВУКОПИС. Коли на початку 1920 р. Г.Я. Стеллецький повернувся до Лубен, він очолив цей музей, який з цього моменту став осередком діяльності місцевих культурно-наукових сил: «Перш за все при музеї заснувалося «Українське Т-во охорони й дослідження пам'яток старовини й мистецтва на Лубнях», статута якого було затверджено без жадних перешкод. Т-во зробилось десницею

музея, стягаючи до нього, безпосередньо і через своїх членів та агентів, речі й книжки зо всіх поруйнованих місцевостей та садіб повіту». Згідно зі звітом, протягом літа 1920-го р. було обстежено зруйновані чи пограбовані садиби практично усіх лубенських поміщиків, список яких Г.Я. Стеллецький наводить у звіті. У результаті в Лубнях склався досить великий як для повітового міста музей («Лубенський Український історичний музей») з такими відділами: археологічним, історичним, побутовим, галереєю образотворчого мистецтва, бібліотекою з археографічним відділом та центральним архівом Лубенщини. 1 лютого 1921 р. архів відокремився у самостійну установу, те ж саме відбулося й з бібліотекою. Однак, незабаром музей було перенесено з просторого приміщення колишньої чоловічої гімназії до менш зручного — колишнього повітового земства, хоч Г.Я. Стеллецький і намагався чинити супротив та писав клопотання до голови ВУЦ-ВК Г.І. Петровського. Однак це не допомогло, і музей виселили, щоб розмістити в цьому приміщенні госпіталь для червоноармійців [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 182—186; Ванцак, Супруненко, 1995, с. 79—80].

Незважаючи на це уже в червні 1921 р. було складено каталог музею й запрацювала «Лубенська галерія мистецтва». Ще раніше, на початку 1921 р., було відкрито міську філію музею — «Кірьяковський музей на Плотенцях», завідувачкою якого стала М.М. Ісаєвич, у майбутньому — друга дружина Г.Я. Стеллецького. Крім того, на кошти здраввідділу було відкрито окремий санітарно-освітній музей та закладено музейні філії по селах: імені Наливайка — у с. Засуллі, імені Л.О. Яновської — у с. Таранівщині, імені Д.Я. Самоквасова — у с. Хорошках.

Крім власне музейної роботи, Товариство охорони старовини вело й напружену наукову роботу. Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, читались лекції у Горошині та Києві. У серпні 1920 р. разом з М.М. Павловим-Сільванським він заснував ще й «Комітета Науки та Культури на Лубнях», до складу якого увійшли «представники усіх національно-культурно-наукових організацій м. Києва і який мав засідання що суботи через тиждень» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 187—188]. Тоді ж було засновано й Лубенську філію Українського Наукового Товариства у Києві, яка складалася із трьох секцій. Влаштовані цими секціями навесні 1921 р. тимчасові курси, на думку Г.Я. Стеллецького, стали підвалиною майбутнього Лубенського університету. Тому, «Значене само по собі малює досить яскравими фарбами бучний розвій наукового життя на Лубнях, не дивлячись на тяжкі зовнішні умовини, як от постійні перешкоди що до академічного пайка, або з приводу друку: Ревком побажав був надрукувати доклад Г.Я. Стел-

лецького про Гаркушу, та не знайшов паперу!» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 189].

Характеризуючи розкопки на Лубенщині у 1920 та 1921 рр., Г.Я. Стеллецький пише, що вони проводились як силами учнів та слухачів різних курсів, так і «мобілізованими на воскресники мешканцями Лубень, іноді до 300 чоловіка.

За цей термін було розкопано низку курганових могил кам'яної доби (на «Замковій Горі» над Лубнями), скитської (там же та в мгарськ. лісі) й словянської (в Снітині)» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 189].

Уже 30 липня 1921 р., перебуваючи у Києві, Г.Я. Стеллецький пише прохання до Археологічної Комісії при УАН про «наукову командировку за кордон», де зазначає: «Мій науковий фах — археологія. Улюблена галузь на царині останньої — спелеологія. <...> Немає на світі такого старого, з сім'ї історичних, народу, котрий би не мав своїх власних пам'яток підземної старовини. Таким є і нарід український. Та останній є дуже молодий в порівнянні з народами старої культури Сходу» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155—155 зв.]. Коротко охарактеризувавши свої наукові мандрівки по країнах Сходу та Закавказзя, Г.Я. Стеллецький вказує, що їх наслідком стали лекційні курси спелеології та археології України, читані ним у різний час у різних навчальних закладах Москви, Києва та Лубен: «Та археологія України з її спелеологією — дрібниця в порівнянні з основною науковою метою, яку я собі поставив: оглянути й дослідити печери, — штучні й натуральні, особливо доісторичних часів, — усієї земної кулі. <...> Проте, Сходу мною досліджено досить, в той час, як Захід залишається невичерпанним. Між тим, саме на Заході корінці спелеології, головним чином, у Франції. <...> Ось ті мотиви, які змушують мене стати на цей тернистий шлях! <...> На підставі всього вищезазначеного, щиро прохаю молоду Археологічну Комісію України, виходячи з відповідного § власного Статуту, дати мені, яко своєму членові й науковому співробітникові Української Академії Наук, трьохмісячну наукову командировку за кордон (Франція), з послідуочим звітом.

Мушу додати, що з боку мови перешкод до наукової праці не буде, позаяк володію так мовою французькою, як і есперанто» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 156—156 зв.].

У верхньому лівому куті першої сторінки цього документу з НА ІА НАНУ міститься резолюція за підписом ученого секретаря Археологічної Секції В. Козловської: «На засіданні Арх. Секції 15 серпня 1921 р. було постановлено: позаяк сучасним завданням у 1<sup>ш</sup> чергу являється студіювання українських пам'яток старовини, то Секція утрудняється дати закордонну командировку Г.Я. Стеллецькому» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155].

Не отримавши відрядження ні до Білорусі з Волиню, ні до Франції, Г.Я. Стеллецький натомість у серпні 1921 р. здійснив розвідкову експедицію по Наддніпрянщині, й 18 вересня 1921 р. з Крилова (Новогеоргіївськ) надіслав листа до Археологічного Комітету УАН: «Маю шану повідомити, що археологічна експедиція, виражена для розвідок Укр. Акад. Наук і Київським Археологічним Інститутом у серпні 1921 р., набула важливих наукових результатів...». Далі Г.Я. Стеллецький стисло (7 пунктів) наводить ці результати, серед яких привертає увагу чергова згадка «мамута», якого було «запаковано в 11 скринь й перевезено пароплавом до Кременчука, звідки буде переправлено у свій час до Укр. Академії Наук». Крім цього та п'яти інших відкритих «мамутів», було відкрито 6 городищ (2 неолітичних — у Воронівці (Тепляківське укріплення) та в Андрусівці), 2 запорозьких коша — «Отаманський городок» та «Запорозька гулянка» (Андрусівка), 4 дюнові стоянки кам'яної доби (м. Коропівка Подорожня, Андрусівка, Пеньківка) й острів «Церковище» на Тясмині — неолітична стоянка для полювання, селище кам'яної доби з печерами в ур. «Вищепаново», під Андрусівкою; розкопано: «могілу під Новогеоргіївським, плиту на полі під с. Таборищем, мамута в Андрусівці, зазначеного острова «Церковище» й могілу з річани Б. Хмельницького під Андрусівкою». Крім цього, «читаються по містах і селах лекції про мамута й кам'яну добу, засновуються й набуваються музеї (Кременчук, Крилів, Чигирин, Олександрія). Селяне лекціями цікавляться дуже й слухають з захопленням. <...> Досліді продовжуються» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 224—224 зв.].

Наступний документ у фондах НА ІА НАНУ, написаний рукою Г.Я. Стеллецького, — це звіт про діяльність Української наукової експедиції, датований 8 серпня 1922 р. Названа експедиція була проведена Г.Я. Стеллецьким з 1 вересня й майже до кінця грудня 1921 р. Початково вона організовувалась з обмеженою метою — «за для палеонтологічних розвідок про мамута, який одкрився випадково в с. Андрусівці на Кременчущині». Однак, уже в Кременчуці ця розвідкова, з обмеженими завданнями, експедиція «набула характеру важливого наукового підприємства, завдяки, з одного боку, широким уповноваженням, наданим їй Кремгубнаросвітою що до організації повітових музеїв та комітетів охорони старовини, а з другого — наряду Опродкомарма про харчове утримання на місцях перебування» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36].

Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, діяльність експедиції поділяється на три періоди: «Крилівський» (з 1 по 28 вересня 1921 р.), «Чигиринський з Кам'янським» (жовтень-листопад 1921 р.), «Суботівський з Холодним Яром» (грудень 1921 р.). Під час першого з них у Крилові

було влаштовано музей під назвою «Крилівський музей старовини й мистецтва», знайдено 7 «мамутів» в околицях, зразки кісток взято до музею, розшукано цілого кістяка «мамута» з Варвариної балки під Криловим, виритого під час будівництва залізничної гілки у 1916 р. Кістки описано й у 11 скринях, вагою 72 пуди, відправлено Дніпром до Кременчука, а звідти до Києва, до музею УАН. Також відкрито 6 городищ (з них 3 неолітичних), 6 дюнових стоянок кам'яної доби, кілька неолітичних печер, селищ та ловецьких стоянок на островах р. Тясмина, констатовано 3 запорозьких коша, за допомогою «комтруда» розкопано «могілу» над Криловим та неолітичну стоянку на острові р. Тясмина під Андрусівкою. Про результати досліджень поінформоване місцеве громадянство у формі прилюдних лекцій у Крилові та с. Андрусівці.

Під час другого періоду експедиції спочатку, у жовтні, досліджувався Чигирин з околицями, а у листопаді — Кам'янка з околицями. Засновано «Чигиринський історичний музей імені Богдана Хмельницького», з комітетом з трьох осіб на чолі. При музеї закладено «Наукове товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва», почесними членами якого обрано Г.Я. Стеллецького та священника О. Єримовича. До музею Г.Я. Стеллецьким доставлено з Бужина чумацький маж, палеонтологічними розвідками виявлено 5 «мамутів», археологічними — 3 неолітичних стоянки та 3 неолітичних городища. У Чигирині розкопано місце палаців Б. Хмельницького та митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, а також підземний хід з палацу Б. Хмельницького. Під Чигирином розкопано пошкоджену «скарбощукателями» могилу енеолітичної доби. У Кам'янці описано склад книжок з бібліотек околических відомих панських родин, в с. Боровиці досліджено місце табору, у зв'язку з чим прочитано місцевим селянам 2 прилюдні лекції, та по одній в Чигирині й Кам'янці, з демонстрацією знахідок.

Суботівський період експедиції, що припав на безсніжний грудень, на думку Г.Я. Стеллецького, «дав найблисучійшій науковій наслідки». У с. Суботіві знайдено 2 «мамутів» (одного з них — у «Білому Яру» на гл. 1,5 аршина від поверхні), розкопано підземний хід поруч історичної кам'яної баби, досліджено маєток Б. Хмельницького, констатовано місце Шевченкового «Великого Льоху», ретельно обстежено «домовину України» — кам'яну церкву св. Іллі: «В середині оббитої стіни, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмельницького. Оказалась звичайнісінька спекуляція великим іменням; саму табличку взято до музею». Г.Я. Стеллецький вважав найголовнішим відкриттям цієї експедиції виявлення залишків загубленого «останку» Богданового: «На цвинтарі, перед ол-

тарем Богданової церкви, стоїть два хрести, різаних з каміню і змальованих Тарасом. Під більшим з них, датованим 1799 р., розкопками відкрито в круглій ямі рештку спалених кісток Богданових! Частина їх взята для демонстрації й доказу» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36—40].

Г.Я. Стеллецький констатував також цілковиту недослідженість Холодного Яру, де ним обстежено городище з двома лініями валів, яке, на його думку, належало до кам'яної доби, але використовувалось і в скіфський час як багата грецька колонія, а за часів Юстиніана — як візантійська факторія, куди підпливали великі кораблі, «остов одного такого корабля й зараз видно в намулі озера». Великі й складні «майдани» оглянуто під сс. Косаркою та Грушівкою, а у с. Медведівці констатовано «типову неолітичну печеру».

Закінчуючи звіт, Г.Я. Стеллецький скромно відзначав: «По своєму діапазону й науковим наслідкам зазначена експедиція по Україні — перша після експедиції Гільденштедта 1774 р.». Про її результати він зробив доповідь у січні 1922 р. у «Науковому Комітеті» в Харкові, 11 березня 1922 р. опублікував у одній з харківських газет замітку під назвою «Тарас Шевченко про Богданову могилу», а з квітня 1922 р. переніс діяльність експедиції (в одній своїй особі) на Лубенщину, де «по мандату виконкома та освіти прочитано лекції по всіх волостях, переведено силами селян чи мало розкопок і відкрито багато слідів кам'яної доби та останки мамутів в сс: Гонцях (нові), Тарадінцях, Мгарі, Снітині, Литвяках, а всього на Україні 54 мамута» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 40-41].

Деякі підсумки цієї «Української наукової експедиції», на нашу думку, підбиває лист за підписом голови ВУАК академіка О. Новицького, надісланий 21 травня 1925 р. до Центрального Пролетарського Музею Лубенщини, у якому зазначено: «ВУАК просить Музей подати більш повні інформації за розкопки, переведені в останні роки Луб. Наук. Т-вом та Музеєм, бо ті відомости, що їх було подано в свій час до Кабінету Ант. та Етн. — ВУАН, далеко не задовольняють. На підставі відомостів за розкопки попередніх років ВУАК вважає за необхідне попередити, що подібні розкопки навряд чи можна санкціонувати надалі.

Разом із тим ВУАК просить поінформувати про стан археологічних дослідів у цьому році /що намічено до вивчення, хто має переводити розшуки, де саме і т.п./ і подати списки осіб, кому можна доручити ті досліді.

Насамкінець, ВУАК просить подати адресу Г. Стеллецького, що переводив розкопки в Лубнях і звіту не надіслав. За відомостями ВУАК-а гр. Стеллецький перебуває в Москві» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 24, арк. 94—94 зв.].

Дійсно, з кінця 1923 р. Г.Я. Стеллецький знаходився вже у Москві, куди він виїхав «з метою закінчення давно розпочатих наукових праць» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2]. До Москви Г.Я. Стеллецький поїхав уже з другою дружиною — М.М. Ісаєвич, з якою він їздив у описану вище експедицію, про що вона згадує у листі до В. Буніної [ЛКМ, № 2424/1, арк. 3]. За спогадами його доньки (від першого шлюбу) художниці Л.Г. Григор'євої, з Г.В. Супруненко вони «розійшлися по-інтелігентному, неофіційно» [Ванцак, Супруненко 1995, с. 80].

Другий московський період життя Г.Я. Стеллецького є широковідомим, однак найменш висвітленими його епізодами є дві пошукові експедиції на Україну — у 1934 та 1939 рр. Перша з них була пов'язана з пошуками срібних копалень гетьмана Мазепи, друга — від Літературного музею — називалась «Слідами Ігоря Сіверського». За свідченням М.М. Ісаєвич — учасниці названої експедиції, «В 1939 г. он совершил экспедицию от Лит. музея «По следам похода князя Игоря Северского против половцев». В отчете по экспедиции он отстаивал мысль, что цель похода Игоря была патриотическая, стремление объединить родную землю» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2]. Крім того, у листі до В. Буніної, вона писала: «Монография «По следам Игоря Северского», в числе других рукописей хранится в ГосЛитарх. Если хотите, я Вам пришлю 4 тетради об этой экспедиции, но он писал карандашом, с многими перечеркиваниями и поправками. Архивистов не смущают никакие неудобочитаемые рукописи. Если у Ваших сотрудников будет желание и терпение разобрать эти тетради, то кое что интересное можно в них найти. Я тоже писала заметки об этой экспедиции, но чисто бытовые, т.к. на мне лежал гл. обр. быт. Есть и карта к этому вопросу» [ЛКМ, № 2424/1, с. 9]. Доля цих паперів невідома, можливо, вони були надіслані до Лубенського музею у 1951 р., а, можливо, потрапили до Російського державного архіву літератури та мистецтва (РГАЛИ) у ф. 823. Очевидно, зацікавлення Г.Я. Стеллецького цією темою, спроби перекладу «Слова о полку Ігоревім» сучасною російською мовою були пов'язані з його близькими родинними стосунками з В.І. Стеллецьким — відомим фахівцем у цій галузі та перекладачем «Слова». М.М. Ісаєвич згадує у листі такий цікавий факт: «И.Я. пробовал переводить Слово о полку Игореве. Владея стихом, я ему помогала. Нас поразило место «растекашася мыслию по древу». <...> И.Я. стал рыться в архивах и выискал, что на древнем славянском языке белка называлась «мышь». Теперь стало понятно: белкой разбежался по дереву. Потом мы обратили внимание на выражение «под трубами повиты». <...> Вспомнилось, что по украински «повити» значит родить. <...> гораздо естественнее в переводе сказать «Под трубами рождены», чем «Под трубами пеленаты». И.Я. заявил эти два соображения в о-ве изучения Слова о

полку Игореве. Приняли к сведению с большим интересом. <...> Недавно вышел в свет перевод Сл. о пол. Иг. племянника И.Я. Влад. Ив. Стеллецького. Он использовал эти данные в своем переводе» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 9—10].

Наведені документи з фондів НА ІА НАНУ та ЛКМ, у сукупності з вже опублікованими документами з Лубенського міського державного архіву, Черкаського краєзнавчого музею та Державного архіву Черкаської обл., дозволяють скласти певне уявлення про внесок Г.Я. Стеллецького у дослідження археологічних пам'яток України. Перше, що кидається в очі — це його настійливе намагання зробити якесь величезне відкриття й повідомити про нього якомога більшої кількості оточуючих, у першу чергу — людям абсолютно не підготовленим до сприйняття і правильного розуміння мети і завдань археологічних досліджень. Особливо показовим у цьому сенсі є приклад «з'ясування історичної тайни Богдана», результати якого сам Г.Я. Стеллецький вважав чи не найвищим своїм досягненням в археології України, і який було детально проаналізовано у публікаціях Н. Кукси [Кукса, 2001; 2002а; 2002б; 2002в]. Використовуючи скарбошукальський ентузіазм простих мешканців Лубен, Г.Я. Стеллецький, мабуть, уперше у вітчизняній археологічній практиці використав комуністичні «воскресники» для проведення досліджень. Однак, одночасне використання до 300 робітників, засліплених бажанням знайти скарби Я. Вишневецького, неминуче перетворювало ці розкопки (при одному керівникові) у неконтрольоване розривання міського валу без будь-якої фіксації. Напіваматорський характер досліджень Г.Я. Стеллецького, відсутність звітної документації, поверховість багатьох висновків, очевидно, слід пов'язувати як з «післядипломністю» його археологічної освіти, так із особливостями його своєрідної натури (чого варті хоча б зйомки в епізодичній ролі у фільмі Юлія Райзмана «Поезд идет на восток» («Мосфільм», 1947 р.), майже за рік до смерті) [ЛКМ, № 2424/1, арк. 5]. Разом з тим, завдяки його непосидючому та авантюрному характеру, Г.Я. Стеллецький зміг багато зробити на ниві охорони вітчизняної культурної спадщини у складних умовах громадянської війни.

Амосов А.А. Слово о великом искоме / А.А. Амосов // Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М., 1993. — С. 243—268.

Белуосова Т. От составителя / Т. Белуосова // Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М., 1993. — С. 3—16.

Беляев Л.А. А.В. Арциховский и первые программы археологического изучения средневековой Москвы / Л.А. Беляев // Новгородские археологические чтения — 3. Материалы Международной конференции «Археология средневекового города. К 75-летию археологического изучения Новгорода». — Великий Новгород, 2011. — С. 46—57.

Ванцак Б. Подвижники українського музейництва: (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Кате-

рина Скаржинська, Гнат Стеллецький) / Б. Ванцак, О. Супруненко. — Полтава, 1995. — 135 с.

Ванцак Б.С. И.Я. Стеллецький: археолог, историк, романтик / Б.С. Ванцак // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар. — Полтава, 1989. — С. 106—108.

Гени и злодеи. Игнатий Стеллецький: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://www.ruarchive.com/archives/6445>

Игнатий Стеллецький. Док. фильм: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://www.1tv.ru/documentary/fi4942/sn43>

Кукса Н.В. Наукові досліді Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. ХХ ст.) / Н.В. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2002а. — №1. — С. 156—159.

Кукса Н. «Наукові» досліді Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. ХХ ст.) / Н. Кукса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002б. — Вип. 11. — С. 10—17.

Кукса Н. Історичні поховання XVII—XVIII ст. в Суботові / Н. Кукса // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень. — Т. 9. — К., 2002в. — С. 227—241.

Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботові: до питання дослідження і реставрації / Н. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 134—136.

Лубенський краєзнавчий музей (далі — ЛКМ) № 2424/1, 12 арк. Лист М. Ісаєвич до В. Буніної, 20.03.1951 р.

ЛКМ, № 2424/1, 2 арк. Curriculum vitae. Гнат Яковлевич Стеллецький. Автобіографія. 21.11.1923. Копія.

ЛКМ, № 2424/1, 5 арк. Кем был И.Я. Стеллецький: доклад.

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3.

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 24

Пересветов Р.Т. Тайны выцветших строк / Р.Т. Пересветов. — М., 1970. — 287 с.

Проклятые сокровища рода Вишневецких.: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://metall-detector.com/proklyatyie-sokrovishha-roda-vishnevskix.html>

Сидоренко О.В. Невідомий план поховання Богдана Хмельницького / О.В. Сидоренко, А.О. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 179.

Стеллецький, Игнат Яковлевич: [Эл. ресурс] Точка доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Стеллецький\\_Игнатий\\_Яковлевич](http://ru.wikipedia.org/wiki/Стеллецький_Игнатий_Яковлевич)

Стеллецький Игнатий Яковлевич (1878—1949) — историк, археолог, спелеолог. Краткий обзор архивного фонда РГАЛИ: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://libinfo.org/index/index.php?id=114977>

Стеллецький И.Я. Мертвые книги в московском тайнике / И.Я. Стеллецький. — М., 1993. — 272 с.

Стеллецький И.Я. Поиски библиотеки Ивана Грозного / И.Я. Стеллецький. — М., 1999. — 400 с.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — К. — Полтава, 2000. — 392 с.

Тайники и рудники : [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://www.metallsearch.ru/nenkladi/56.htm>

А. В. Колыбенко

## УКРАИНСКОЕ НАСЛЕДИЕ ИГНАТА СТЕЛЛЕЦКОГО

Археолог, спелеолог и музеевед И.Я. Стеллецький сорок лет посвятил поискам библиотеки Ивана Грозного. В статье рассматривается его деятельность на территории Украины в 1918—1923 гг. В этот период И.Я. Стеллецький находился в Киеве и Лубнах. В Лубнах он основал краеведческий музей, существующий до сих пор, а также создал ряд научных обществ. Под эгидой этих обществ в тяжелых условиях Гражданской войны он проводил археологические экспедиции на территории Украины, практически не оставив отчетной документации и сделав ряд поверхностных выводов.

O. Kolybenko

## UKRAINIAN HERITAGE OF HNAT STRELLECKY

The archeologist, cave explorer and specialist in museum management H.Y. Stelletsy has been devoted to researches of Ivan Grozny library for forty years. The article considers his activity on the territory of Ukraine in 1918—1923. During this period, Stelletsy resided in Kyiv and Lubny. In Lubny he founded local museum, that exists up to nowadays, and created a number of scientific societies.